

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

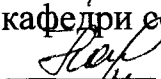
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ЩОДО
ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2318-сп-13
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
І. О. Милосердова

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки,
к. пед. н. Т. Г. Соловйова

Рецензент: доцент кафедри соціальної педагогіки,
доцент, к.пед.н. О. В. Пономаренко

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 88 с., 5 таблиць, 3 рисунки, 83 джерела, 4 додатки.

Об'єкт дослідження: процес професійного самовизначення старшокласників.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи роботи соціального педагога з активізації професійного самовизначення старшокласників.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи щодо професійного самовизначення старшокласників.

Методи дослідження: теоретичний аналіз джерел, спостереження, інтерв'ювання, опитування, анкетування, тестування, соціально-педагогічний експеримент.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до процесу формування професійного самовизначення старшокласників.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної програми з формування професійного самовизначення старшокласників.

Галузь використання: заклади шкільної та позашкільної освіти.

**СТАРШОКЛАСНИКИ, ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ,
ПРОФОРІЄНТАЦІЯ, ПРОФОСВІТА, ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

SUMMARY

Miloserdova I. The socio-pedagogical work on vocational self-determination of high school students

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (83 sources), and 4 addenda on 24 pages. The qualifying work volume is 121 pages long, 88 of them – main text. There are 5 tables and 3 illustrations.

The qualifying work gives theoretical review and describes the experimental research of the socio-pedagogical work on vocational self-determination of high school students of general secondary education institutions. It defines the role of the social pedagogues in school's vocational guidance and in the process of revival of high school students' vocational self-determination.

The research object: the process of high school students' vocational self-determination.

The research subject: the work of the social pedagogue on high school students' vocational self-determination.

The research purpose: theoretical background and experimental verification of the content, forms and methods of the socio-pedagogical work on vocational self-determination of high school students.

The research tasks are:

- to define the essence of the notion «vocational self-determination», «vocational guidance»;
- to highlight specificities of high school students' vocational self-determination.
- to substantiate the content, forms and methods of the social pedagogue in the field of high school students' vocational guidance;
- to verify the content, forms and methods of the socio-pedagogical work on vocational self-determination of high school students in the conditions of general secondary education institution.

The part 1 «Theoretical backgrounds of high school students' vocational self-determination» describes the essence of the notion «vocational self-determination» as for high school students, characterizes age-related specificities of this category; socio-pedagogical and psychological promoting of high school students' vocational self-determination is substantiated.

The part 2 «The social pedagogue role in high school students' vocational self-determination» describes the results indicative, forming and control phases of the research on the process of revival of high school students' vocational self-determination in general secondary education institution.

The analysis of the results has proved the effectiveness of the developed and implemented program.

Key words: high school students, vocational self-determination, vocational guidance, vocational education, general secondary education institution.

ВСТУП

На сьогодні в Україні, у зв'язку із динамічними змінами соціально-економічної та політичної ситуації, нестабільним станом національної економіки, прямуванням держави у європейську спільноту, особливо важливим постає питання професійного самовизначення молоді. Вибір професії – важливе стратегічне рішення у житті старшокласника, складна комплексна проблема, акт самовизначення – свідомого вибору суб'єктом життєвої позиції, яка стає вирішальним чинником у виборі способів розв'язання життєвих проблем.

Актуальність проблеми професійного самовизначення учнівської молоді полягає, також, у тому, що випадковий вибір професії призводить до небажаних наслідків як на рівні самої молодої людини, так і на рівні держави в цілому. Успішна професійна діяльність, з одного боку, стає основою самореалізації особистості, а з іншого – потенціалом нації щодо процвітання країни. Зміни у системі відносин власності, формування нового ставлення у сфері праці вимагає не тільки соціально-економічних і організаційно-управлінських заходів, але і постійної турботи про раціональне використання трудових ресурсів, всебічну підтримку талантів робітників, які володіють творчим мисленням, здатних швидко і продуктивно перебудовуватись у відповідності до нових вимог суспільства, а також вимагає постійної допомоги молодим людям у виборі свого життєвого призначення, в життєвому самовизначенні.

Будучи основною ланкою життєвого самовизначення, професійне самовизначення тісно пов'язане з визначенням молодими людьми свого місця у сфері трудової діяльності, питаннями вибору роду діяльності, професії, спеціальності. Професійне самовизначення – це не тільки вибір конкретної професії, а й часто вибір всього життя. Так, Є. Климов вважає, що професійне самовизначення повинно розглядатися не «в егоїстичному смислі, а в прилаштуванні до суспільства, до цивілізації, до культури» [36, 14]. Таким чином, часто людина обирає не тільки якусь професію, а щось значно більше,

тобто те, що дає ця професія для більш повного відчуття її власного життя.

Загальним проблемам профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю, питанням професійного самовизначення присвячено роботи Н. Жемери, Є. Клімова, М. Левківського, В. Мадзігона, Б. Федоришина. Психолого-педагогічним та організаційним основам підготовки молоді до вибору майбутньої професії присвячено праці П. Атутова, С. Батишева, Ю. Гільбуха, О. Голомштока, М. Захарова, В. Моляко, Є. Павлютенкова, К. Платонова, В. Симоненка, В. Синявського, С. Чистякової, М. Янцура тощо.

Певні підходи до розв'язання проблеми активізації профорієнтаційної роботи можна знайти в роботах Г. Левченка, І. Михайлова, М. Пряжнікова, В. Синявського та інших дослідників, але проблема визначення соціально-педагогічного впливу на активізацію професійного самовизначення учнівської молоді у психолого-педагогічній літературі належного вирішення не одержала.

Таким чином, практична значимість вказаних проблем і об'єктивна необхідність вивчення професійного самовизначення старшокласників зумовили актуальність теми дослідження даної роботи: «Соціально-педагогічна робота щодо професійного самовизначення старшокласників».

Об'єкт роботи – процес професійного самовизначення старшокласників.

Предмет – зміст, форми та методи роботи соціального педагога з активізації професійного самовизначення старшокласників.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи щодо професійного самовизначення старшокласників.

Досягнення мети роботи передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити сутність понять «професійне самовизначення», «профорієнтація»;
- висвітлити особливості професійного самовизначення старшокласників;
- обґрунтувати зміст, форми та методи роботи соціального педагога у сфері профорієнтації старшокласників;

- експериментально перевірити зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи з активізації професійного самовизначення старшокласників в умовах загальноосвітньої школи;

Методи дослідження:

- загальні методи наукового пізнання: діалектичний, логічний, історичний; теоретичні: аналіз літературних джерел з метою визначення науково-теоретичного підґрунтя дослідження, аналіз і синтез передового науково-практичного досвіду з даної проблеми; аналіз нормативних документів для визначення нормативно-правового підґрунтя дослідження;

- емпіричні: діагностичні методи, відповідні завданням дослідження, спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Професійне самовизначення старшокласників як наукова проблема

Найважливішим критерієм усвідомлення і продуктивності професійного становлення людини є її здатність знаходити особливий сенс в професійній праці, самостійно проектувати, творити своє професійне життя, відповідально ухвалювати рішення про вибір професії, спеціальності і місце роботи. Ці проблеми встають перед особистістю на протязі всього її життя. Постійне уточнення свого місця в світі професій, осмислення своєї соціально - професійної ролі, відношення до професійної праці, колективу і самого себе стають важливими компонентами життя людини [25].

Перед людиною постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого відношення до професій, іноді аналізу і рефлексії власних професійних досягнень, ухвалення рішень про вибір професії або її заміну.

Весь цей комплекс проблем в професіознавстві пояснюють поняттям професійне самовизначення [67]. Існує ряд дослідників, які тією чи іншою мірою розглядали проблему професійного самовизначення, тому необхідно висвітлити їх ставлення до цього питання.

А. Маслоу запропонував концепцію професійного розвитку і виділив як центральне поняття самоактуалізацію як прагнення людини удосконалюватися, виражати, проявляти себе в справі, що є для неї значущою. У його концепції близькими до поняття «самовизначення» є такі поняття як «самоактуалізація», «самореалізація» і «самоздійснення» [73, 34].

П. Щедровицький розглядає самовизначення як здатність людини будувати самого себе, свою індивідуальну історію, як уміння переосмислювати

власну сутність.

Детально аналізуючи точку зору Е. Клімова [36] бачимо, що він розуміє самовизначення як важливий прояв психічного розвитку, як активний пошук можливостей розвитку, формування себе як повноцінного учасника співтовариства виробників чогось корисного, співтовариства професіоналів. Цінною є думка автора, про те, що усвідомлюваний процес ухвалення остаточного рішення про вибір професійного навчального закладу, певного виду роботи може здаватися на перший погляд одноразовим або навіть швидкоплинним. У людини в попередні роки розвитку склалося певне відношення до різних галузей праці, уявлення про багато професій і самооцінка своїх можливостей, орієнтація в соціально - економічній ситуації, уявлення про «запасні варіанти» вибору професії і багато чого іншого, що характеризує стан готовності до чергового професійного самовизначення. Узагальнюючи міркування Е.Клімова по даному питанню, можна констатувати, що професійне самовизначення не зводиться до одномоментного акту вибору професії і не закінчується завершенням професійної підготовки по обраній спеціальності, воно продовжується впродовж всього професійного життя [36, 87].

Професійне і особисте самовизначення стало предметом дослідження М. Пряжнікова [67]. Автор розрізняє поняття особистісного і життєвого самовизначення і пропонує класифікацію типів самовизначення особистості, залежно від реалізованого в кожному з них ступеня свободи: професійне, життєве, особистісне. Життєве самовизначення це «...вибір певного стилю життя і реалізація його у багатьох соціальних ролях.» Особистісне самовизначення характеризується ним як найвищий рівень життєвого самовизначення, що мінімально обмежений зовнішніми факторами.

Також проблема професійного самовизначення досліджувалася Л. Божович [11], М. Гінзбургом [18], Є. Головахою [20], А. Мудриком [55], які вивчали її у зв'язку з життєвими перспективами особистості і плануванням майбутнього. Д. Фельдштейн [80] розглядав професійне самовизначення під призмою соціального самовизначення.

Підготовка особистості до свідомого професійного самовизначення здійснюється шляхом формування в неї особистісної профорієнтаційної позиції, що визначається відповідною спрямованістю і розвитком когнітивної, потребно-мотиваційної та емоційно-вольової сфери особистості. Згідно І. Кону [39], проблема професійного самовизначення особистості, представлена у трьох головних аспектах:

1. Як проблема самореалізації особистості.
2. Як проблема вибору і прийняття рішень.
3. Як проблема адаптації.

Поняття самовизначення, як правило, описового характеру і стосується окремих вузьких аспектів. І. Кон зазначає, що суть самовизначення молоді людини полягає у «чіткому орієнтуванні і визначенні свого місця у світі дорослих», а також «у виборі соціально і особистісно значущих цілей, досягнення яких забезпечується самореалізацією суб'єкта». Поняття «самовизначення» автор пов'язує з процесами «пошуків себе», «відкриття Я», соціального і морального дозрівання, які мають світоглядний сенс і «виразно соціальний зміст» [39].

За твердженням Д. Фельдштейна процес самовизначення знаходиться у безпосередньому зв'язку із соціалізацією особи. «Особистісне самовизначення – це феномен суспільного індивіда, пов'язаний з формуванням розгорнутої соціальної позиції людини відносно інших, із ступенем бачення себе в інших людях, із готовністю особистості до відповідальних дій у світі». Д. Фельдштейн акцентує увагу на соціальному аспекті самовизначення у юнацькому віці, оскільки основою цього процесу є «формування певної соціальної позиції особистістю, яка поставлена в умови вибору життєвого шляху» [80].

На думку М. Гінзбурга, необхідність самовизначення, як особистісного, так і професійного, певною мірою детермінована вимогами суспільства, але доводить, що самовизначення також детермінується внутрішньою логікою психічного розвитку особистості і пов'язано з потребою у самореалізації, яка загострюється у юнацтві. Саме тому воно включено в систему уявлень

особистості щодо перспективи у часі і тісно пов'язано з її життєвими планами. Очевидність зв'язку самовизначення з потребою особистості у самореалізації пов'язана із певною психологічною основою особистісного самовизначення на даному етапі розвитку особистості в усвідомленні та активній реалізації в житті спрямованій у майбутнє [18].

К. Роджерс у своїх дослідженнях акцентує увагу на такому підході до особистості, в якому особистість є контролюючим центром для прийняття рішень. В основі цього підходу, за його баченням, знаходиться людина, її призначення жити і діяти: сутність природи кожної людини є реалістичною і конструктивною та заслуговує довіри. Пробудження сутності сили розвитку особистості, формування особистісної, індивідуальної суб'єктивності відбувається лише на основі вільного вибору. Згідно цього підходу, вирішальну роль у розвитку людини відіграють її уявлення про себе та самооцінка [69].

Узагальнюючи проведений аналіз підходів до визначення поняття професійного самовизначення, можна виділити основні моменти цього процесу:

1. Професійне самовизначення – це вибіркове відношення індивіда до світу професій в цілому і до конкретно обраної професії.

2. Ядром професійного самовизначення є усвідомлений вибір професії з урахуванням своїх особливостей і можливостей, вимог професійної діяльності і соціально-економічних умов.

3. Професійне самовизначення здійснюється на протязі всього професійного життя: людина постійно рефлексує, переосмислює своє професійне буття і самостверджується в своїй професії.

4. Актуалізація професійного самовизначення особистості ініціюється різного роду подіями, такими як закінчення загальноосвітньої школи, професійного навчального закладу, зміна місця проживання та іншими чинниками.

5. Професійне самовизначення є важливою характеристикою соціально-психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації і

самоактуалізації.

Суттєвим моментом розробки поняття професійного самовизначення особистості є розгляд його структурних властивостей: час початку і завершення такого самовизначення, роль і місце в системі основних подій людського життя, його тривалість і послідовність, настільки тісно і як саме воно пов'язане із суттєвими подіями в житті. Необхідно також встановити типовість основних труднощів і суперечностей трудового самовизначення, їх залежність від здібностей особистості, її професійної і групової приналежності [8; 25; 67].

Процес самовизначення завершується досягненням стабільного становища у тій чи іншій сфері соціального життя й формуванням відповідних переконань, принципів, ціннісних орієнтацій та мотивації. Під професійним самовизначенням розуміють самопізнання та об'єктивну оцінку особою власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно-важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Це процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності (вибір професії, професійного навчального закладу, місця працевлаштування).

Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає:

1) самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста;

2) усвідомлення своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей;

3) саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети [40].

Професійне самовизначення – це багатомірний процес, який можна розглядати з різних точок зору:

- як серію задач, які суспільство ставить перед особистістю, яка

формується, і які дана особистість повинна вирішити за певний період часу;

- як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми побажаннями та нахилами, з одного боку, і потребами суспільства – з іншого;

- як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність [67].

Структурним компонентом професійного самовизначення є наявність професійного плану – обґрунтоване уявлення про вибрану сферу трудової діяльності, про способи оволодіння майбутньою професією і перспективи професійного росту. Професійний план – це складова життєвого плану – уявлення людини про бажаний спосіб життя, тобто про соціальний, професійний, сімейний статус, а також про шляхи і способи його досягнення [29].

Основні компоненти професійного плану:

- уявлення про роль праці в житті людини (ціннісно-мотиваційний аспект вибору професії);

- далека перспективна професійна мета (мрія), узгоджена з іншими життєвими цілями (сім'я, рівень матеріального добробуту та ін.);

- ближні професійні цілі (як етапи і шляхи досягнення далекої мети);

- резервні варіанти та їх ієрархія;

- знання професій і відповідних професійних навчальних закладів;

- знання своїх можливостей для досягнення поставленої мети (реальна самооцінка внутрішніх і зовнішніх факторів вибору професії);

- знання шляхів підготовки до досягнення поставленої мети і шляхів роботи над собою;

- реальна підготовка до досягнення мети і реалізація окремих компонентів професійного плану в ході пробних пошукових дій;

- при потребі – інший варіант професійного плану, новий професійний вибір у випадку невідповідності можливостей і вибраних перспектив.

Професійне самовизначення розглядають також як елемент більш

широких систем [11; 36]:

1) соціального самовизначення, яка передбачає пошук молодою людиною свого місця в житті, в соціальній структурі суспільства;

2) життєвого самовизначення – специфічної форми суб'єктно-об'єктної взаємодії, в якій особистість виступає справжнім суб'єктом життєвого процесу, тобто свідомо включається в хід подій, опосередковуючи його творчим ставленням до життя і беручи на себе відповідальність за свої вчинки та дії як їх автор.

Існують різні підходи до виділення етапів професійного самовизначення особистості. З точки зору психології розвитку (вікових особливостей учнів) професійне самовизначення можна поділити на 4 етапи:

1) дитяча гра – виконання певних професійних ролей і окремих елементів пов'язаної з цими ролями поведінки в процесі гри;

2) підліткова фантазія – уявлення себе в мріях представником тієї чи іншої професії;

3) попередній вибір професії – сортування різних видів діяльності та їх оцінка з точки зору інтересів, здібностей, системи цінностей особистості;

4) прийняття остаточного рішення - вибір рівня кваліфікації, об'єму й тривалості професійної підготовки, вибір спеціальності [18].

З точки зору педагогіки професійне самовизначення включає емоційно-образний етап – характерний для дітей старшого дошкільного віку; пропедевтичний етап – характерний для учнів молодшого шкільного віку (1-4 класи); пошуково-зондуючий – характерний для молодших підлітків (4-7 класи); період розвитку професійної свідомості (8-10 класи); період уточнення соціально-професійного статусу (10-11 класи); період входження в професійну діяльність (учні та студенти професійних навчальних закладів); саморозвиток фахівця безпосередньо у професійному середовищі [67].

Факт вибору одного із видів трудової діяльності називають інколи «професійною орієнтацією» чи іншими, близькими за змістом, термінами: «професійні прагнення», «професійні наміри», «професійні схильності»,

«професійні переваги». Не зважаючи на деякі відтінки і відмінності цих термінів, вони означають одне і те ж – внутрішню готовність особистості зробити вибір того чи іншого виду трудової діяльності, бажання оволодіти ним.

Особистість, яка стоїть в процесі професійного самовизначення перед вибором, з однієї сторони, враховує сукупність об'єктивних суттєвих умов, які визначають можливості її вибору, а з іншої сторони, виходить із власних ціннісних орієнтацій [25].

Частина молодих людей, закінчивши школу, реалізує на практиці свої особисті плани, інша частина – не досягає своїх цілей, і їх плани залишаються нереалізованими. Відповідно, на післяшкільному етапі професійного самовизначення для тих, хто досягнув мети, пошук можна вважати таким, який відносно закінчився, а для тих, хто їх не досягнув, він буде продовжуватись. І ця частина випускників стикається з необхідністю коректування життєвих планів [8].

Це характеризує пошуковий період як серйозний етап професійного самовизначення, який потрібно розглядати як об'єктивну реальність і сприймати упущення цього періоду як неминучі.

Зміни місць роботи в цей період залежать багато в чому від нестійкої психології тих, хто працевлаштовується, від відсутності нового динамічного стереотипу їх поведінки. Однак, на думку Л. Божович [11], не слід змішувати психологічну готовність людини до змін в її житті, до труднощів на шляхах реалізації життєвих планів з психологічною готовністю особистості до праці. Остання – досить складне багаторівневе утворення, яке включає операційну і особистісну підструктури. Різним стадіям процесу професійного самовизначення особистості відповідають різні рівні її сформованості [11].

Початковий рівень сформованості психологічної готовності до праці – готовність до праці як такої, без професійної і спеціальної її диференціації, реалізується, чи проявляється, головним чином, на стадії професійних намірів. В якості складової частини сюди входить готовність до професійного навчання. Ступінь практичної реалізації цієї готовності є критерієм успішного переходу

до другої стадії – професійного навчання. Крім того, психологічна готовність до праці – це і фактор професійного самовизначення, який впливає на психологічні особливості його динаміки.

Наступний рівень сформованості психологічної готовності до праці є результатом професійного навчання і виражається в готовності індивіда до конкретної професійної діяльності, до входження в трудовий колектив, в систему професійних і виробничих взаємовідносин. Такий рівень готовності є передумовою успішної професійної адаптації і в значній мірі визначає динаміку професійного самовизначення на даній стадії. На етапі підготовки формується трудовий спосіб життя, вирівнюються відносини із більш збагаченими досвідом людьми, росте особиста відповідальність, приходить частково матеріальна самостійність [11; 29].

Автори зауважують: чим гіршими у порівнянні з тими, що передбачались, виявляються умови професійної підготовки на цьому етапі, тим менше шансів на те, що вчорашній школяр без ускладнень перетвориться в діяльного, цілеспрямованого трудівника. Змістом професійного самовизначення молоді на цьому етапі, який співпадає по часу з відповідними стадіями її професійного самоствердження, є формування її відношення до себе як суб'єкта трудової діяльності.

Одночасно з вирішенням цих питань і через їх рішення молода людина визначає свою моральну позицію відносно майбутньої трудової діяльності [29; 80]. Це проявляється у соціальній спрямованості вказаних виборів: змісті основних життєвих цілей, конкретних мотивів, а також у вимогах, які ставить перед собою майбутній суб'єкт праці. Від правильного професійного самовизначення залежить майбутнє особистості: її професійно-кваліфікаційний ріст, відношення до праці, задоволеність роботою, активна участь у суспільному житті. Вибір професії являється визначальним моментом у трудовому самовизначенні молодої людини. Професійне самовизначення передбачає позитивне відношення до обраного виду праці і певної професії в процесі оволодіння нею, формування і удосконалення необхідних для даної

професії навичок і якостей.

Свобода у виборі професії – важливий показник свободи взагалі, досягнутої суспільством, і виражає міру свободи широких мас працівників від економічної необхідності. Але на практиці вибір професії завжди пов'язаний з певними об'єктивними і суб'єктивними обмеженнями, які являють собою своєрідний прояв необхідності [19].

Найбільш загальним і суттєвим обмеженням свободи у процесі професійного самовизначення молоді являється структура суспільного поділу праці, обумовлена досягнутим рівнем і характером розвитку продуктивних сил і виробничих відносин суспільства [38]. Протиріччя умов і обставин, в яких здійснюється професійний вибір молодих людей, обумовлює труднощі перших кроків на шляху до стійкого самовизначення. Молоде покоління, яке вступає у самостійне трудове життя, прагне знайти, гідне місце для реалізації своїх сил, для самовираження, а суспільство (промисловість, сільське господарство, сфера обслуговування, система освіти тощо) може запропонувати певну кількість і якість вакансій, місць праці і навчання. Потреби народного господарства, науки і культури не залежать від престижності професій, оцінки їх привабливості, в той час як особисті професійні плани молоді, як правило, орієнтовані на цікаві, привабливі професії, хоча потреба в таких працівниках тут відносно невелика [25].

Вибір професії має також і суб'єктивні обмеження. Кожну людину відрізняє ціла сукупність фізичних і духовних здібностей. Здібність до певного виду діяльності базується на цій сукупності, що робить людину, в принципі, придатною до виконання найрізноманітніших видів діяльності [20].

В цілому процес професійного самовизначення передбачає: по-перше, активну, творчу участь особистості у всіх основних видах соціальної діяльності, вибір у кожному з цих видів діяльності конкретних занять, які в найбільшій мірі відповідали б індивідуальним здібностям і суспільним потребам; по-друге, формування внутрішньої потреби у добросовісному виконанні кожного виду соціальної діяльності; по-третє, активну

самореалізацію особистості, яка прагне до максимального використання своїх здібностей і можливостей.

Професійне самовизначення особистості не можна розуміти як дію, до якої людина готується все життя і, здійснивши яку, вона може вважати себе повністю реалізованою. Це – частина життєвого шляху людини, важлива ланка у безперервному ланцюгу актів її самореалізації. Тому проблема професійного самовизначення, діалектика його цілей і засобів – одна із основних проблем свідомої побудови життя. Професійне самовизначення є, з одного боку, важливою складовою частиною цього процесу, умовою повноцінної самореалізації особистості, з другого – підсумком, який складає для індивіда і суспільства самотійну цінність.

Отже, професійне самовизначення являє собою багатовимірний і багатоступеневий процес співвідношення людиною власних життєвих цілей, нахилів, здібностей з об'єктивними можливостями їх реалізації, а також з умовами, які створюють для цієї реалізації конкретні види діяльності. Під професійним самовизначенням розуміємо як вибір людиною напряму і змісту свого подальшого розвитку, сфери та засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети та моральних цінностей; це – цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення.

На професійне самовизначення особистості впливають соціально - економічні умови, міжособистісні взаємини, вікові особливості, ситуативні чинники, але провідне значення в професійному самовизначенні належить самій особистості, її активності, відповідальності за своє становлення. Професійне самовизначення є важливим чинником самореалізації особистості в конкретній професії та і в культурі взагалі. Постійний пошук свого місця у світі професій дозволяє особистості знайти сферу діяльності для повної самореалізації.

Під профорієнтацією розуміємо науково обґрунтовану систему соціально-

економічних, психолого-педагогічних, медико-біологічних і виробничо-технічних заходів по наданню молоді особово-орієнтованої допомоги у виявленні і розвитку здібностей і схильностей, професійних і пізнавальних інтересів у виборі професії, а також формування потреби і готовності до праці в умовах ринку, багатоукладності форм власності і підприємництва. Вона реалізується через навчально-виховний процес, позаурочну і позашкільну роботу з учнями. Професійна орієнтація – це багатоаспектна система, що включає освіту, виховання, вивчення психофізіологічних особливостей, проведення психодіагностики тощо.

Для подальшого вивчення об'єкту нашого дослідження, у наступному підрозділі розглянемо особливості професійного самовизначення безпосередньо старшокласників.

1.2. Особливості професійного самовизначення старшокласників

Розгляд особливостей професійного самовизначення старшокласників вимагає, насамперед, аналізу вікових особливостей означеної категорії. У ранній юності навчання продовжує залишатися одним з головних видів діяльності старшокласників. У зв'язку з тим, що в старших класах розширюється коло знань, ці знання учні застосовують при поясненні багатьох фактів дійсності, вони більш усвідомлено починають відноситися до навчання. На думку науковців [39; 68; 79], у цьому віці зустрічаються два типи учнів: для одних характерна наявність рівномірно розподілених інтересів, інші відрізняються яскраво вираженим інтересом до однієї науки. У другій групі виявляється деяка однобічність, але це не випадково і типово для багатьох старшокласників.

Відмінність у відношенні до навчання визначається характером мотивів. На перше місце висувуються мотиви, пов'язані з життєвими планами учнів, їх намірами в майбутньому, світоглядом і самовизначенням. По своїй будові

мотиви старших школярів характеризуються наявністю ведучих, цінних для особи цілей. Старшокласники указують на такі мотиви, як близькість закінчення школи і вибір життєвого шляху, подальше продовження освіти або робота по обраній професії, потреба проявити свої здібності у зв'язку з розвитком інтелектуальних сил. Все частіше старший школяр починає керуватися свідомо поставленою метою, з'являється прагнення поглибити знання в певній області, виникає прагнення до самоосвіти. Учні починають систематично працювати з додатковою літературою, відвідувати лекції, працювати в школах юних математиків, юних хіміків тощо [30].

Старший шкільний вік – це період завершення статевого дозрівання і разом з тим початкова стадія фізичної зрілості. Для старшокласника типова готовність до фізичних і розумових навантажень. Фізичний розвиток сприяє формуванню навичок та умінь в праці і спорті, відкриває широкі можливості для вибору професії. Разом з цим фізичний розвиток надає вплив на розвиток деяких якостей особи. Наприклад, усвідомлення своєї фізичної сили, здоров'я і привабливості впливає на формування у хлопців і дівчат високої самооцінки, упевненості в собі, життєрадісності, тощо, і, навпаки, усвідомлення своєї фізичної слабкості викликає деколи у них замкнутість, невіру в свої сили, песимізм [39].

Старший школяр стоїть на порозі вступу до самостійного життя. Це створює нову соціальну ситуацію розвитку. Завдання самовизначення, вибору свого життєвого шляху встає перед старшим школярем як завдання першорядної ваги. Школярі старших класів спрямовані в майбутнє. Це нова соціальна позиція змінює для них і значущість навчання, його завдань і змісту. Старші школярі оцінюють учбовий процес з погляду того, що він дає для їхнього майбутнього. Вони починають інакше, ніж підлітки, дивитися на школу. Якщо підлітки дивляться в майбутнє з позиції сьогодення, то старші школярі на сьогодення дивляться з позиції майбутнього.

У старшому шкільному віці встановлюється досить міцний зв'язок між професійними і навчальними інтересами. У підлітка учбові інтереси

визначають вибір професії, у старших же школярів спостерігається зворотне: вибір професії сприяє формуванню учбових інтересів, зміні відношення до учбової діяльності. У зв'язку з необхідністю самовизначення у школярів виникає потреба розібратися в тому, що оточує і в самому собі, знайти сенс того, що відбувається. У старших класах учні переходять до засвоєння теоретичних, методологічних основ, різних навчальних дисциплін [16].

Характерною для учбового процесу є систематизація знань по різних предметах, встановлення предметних зв'язків. Все це створює ґрунт для оволодіння загальними законами природи і суспільного життя, що приводить до формування нового світогляду. Старший школяр в своїй учбовій роботі упевнено користується різними розумовими операціями, міркує логічно, запам'ятовує осмислено. В той же час пізнавальна діяльність старшокласників має свої особливості. Якщо підліток хоче знати, що є те або інше явище, то старший школяр прагне розібратися в різних точках зору на це питання, скласти думку, встановити істину. Старшим школярам стає нудно, якщо немає завдань для розуму. Вони люблять досліджувати і експериментувати, творити і створювати нове, оригінальне [16]. Старших школярів цікавлять не тільки питання теорії, але самий хід аналізу, способи доказу. Їм подобається, коли викладач примушує вибирати рішення між різними точками зору, вимагає обґрунтування тих або інших тверджень; вони з готовністю, навіть з радістю вступають в суперечку і наполегливо захищають свою позицію.

У старшому шкільному віці відбуваються зміни у відчуттях дружби, товариства і любові. Характерною особливістю дружби старшокласників є не тільки спільність інтересів, але і єдність поглядів, переконань. Дружба носить інтимний характер: хороший друг стає незамінною людиною, друзі діляться найпотаємнішими думками. Ще більш, ніж в підлітковому віці, пред'являються високі вимоги до друга: друг повинен бути щирим, вірним, відданим, завжди приходити на допомогу [44].

У цьому віці виникає дружба між хлопцями і дівчатами, яка деколи переростає в любов. Хлопці і дівчата прагнуть знайти відповідь на питання: що

таке справжня дружба і справжня любов. Вони багато сперечаються, доводять правильність тих або інших положень, беруть активну участь у вечорах питань і відповідей, в диспутах.

У старшому шкільному віці помітно змінюються естетичні відчуття, здатність емоційно сприймати і любити прекрасне в навколишній дійсності: у природі, в мистецтві, суспільному житті. Естетичні відчуття, що розвиваються, пом'якшують різкі прояви особи хлопців і дівчат, допомагають звільнитися від непривабливих манер, вульгарних звичок, сприяють розвитку чуйності, м'якості, стриманості.

Посилюється суспільна спрямованість школяра, бажання принести користь суспільству, іншим людям. Багато старшокласників указують на прагнення надати допомогу школі, місту, селу, державі, суспільству. Старші школярі пред'являють дуже високі вимоги до моральної зовнішності людини. Це пов'язано з тим, що в старшому шкільному віці створюється більш цілісне уявлення про себе і про особу інших, розширюється круг усвідомлюваних соціально-психологічних якостей людей, і перш за все однокласників [16].

Вимогливість до навколишніх людей і строга самооцінка свідчать про високий рівень самосвідомості старшого школяра, а це, у свою чергу, приводить старшого школяра до самовиховання. На відміну від підлітків у старшокласників виразно виявляється нова особливість – самокритичність, яка допомагає їм більш об'єктивно контролювати свою поведінку. Хлопці і дівчата прагнуть глибоко розібратися в своєму характері, у відчуттях, діях і вчинках, правильно оцінити свої особливості і виробити в собі кращі якості особи, найбільш важливий і цінний з суспільної точки зору.

Не дивлячись на те, що старшокласники відповідальніше і планомірно займаються самовихованням волі і характеру, вони все ж таки потребують допомоги з боку дорослих, і в першу чергу педагогів. Враховуючи індивідуальні особливості, педагоги мають вчасно підказати школяру, на що йому слід звернути увагу при самовихованні, як організувати справи по самовихованню волі і характеру, ознайомити з прийомами стимуляції вольових

зусиль (самонавіяння, самозобов'язання, самоконтроль та ін.).

Рання юність – це час подальшого зміцнення волі, розвитку таких рис вольової активності, як цілеспрямованість, наполегливість, ініціативність. У цьому віці зміцнюється витримка і самовладання, посилюється контроль за рухом і жестами, через що старшокласники і зовні стають більш підтягнутими, ніж підлітки.

Отже, соціальна ситуація розвитку характеризується періодом стабілізації особистості. У зв'язку з ускладненням самосвідомості ускладнюється ставлення до себе та до інших; загострюється потреба юнацтва зайняти позицію якоїсь соціальної групи; з'являються дорослі ролі і обов'язки: старшокласники отримують паспорт, несуть відповідальність за правопорушення, з 17 років мають право вступити до шлюбу. Старшокласники визначаються з громадянською позицією, обумовленою появою нової соціальної ситуації «Я і суспільство».

Центральним новоутворенням є професійне і особистісне самовизначення – потреба юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом з усвідомленням себе як члена суспільства, свого місця і призначення в житті. Складаються основи наукового і громадянського світогляду, формується потреба в трудовій діяльності. Основна спрямованість особистості – зосередження в майбутнє. Сенситивний період для формування життєвих цінностей, світогляду. Основне протиріччя – оцінка своїх можливостей і здібностей та відсутність засобів реалізації цих здібностей. Провідний вид діяльності – учбово-професійна діяльність.

Загальні світоглядні пошуки людини конкретизуються у життєвих планах [25]. Життєвий план – поняття широкє. Він охоплює всю сферу особистого самовизначення – моральний вигляд, стиль життя, рівень домагань. Найважливішою і важкою справою стає для старшокласника вибір професії. Психологічно спрямований в майбутнє і схильний навіть подумки «перестрибувати» через незавершені етапи, юнак внутрішньо вже тяготиться

школою; шкільне життя здається йому тимчасовим, несправжнім, напередодні іншого, більш багатого і справжнього життя, яке одночасно вабить і лякає його [82, 76].

Зміст цього майбутнього життя, передусім, залежить від того, чи зуміє молода людина правильно вибрати професію. На думку багатьох авторів [40; 82], яким би легковажним і безтурботним не виглядав юнак, вибір професії - його головна і постійна турбота.

Психологи зазначають [35; 80], що у пору юності виразніше та чіткіше виявляється індивідуальність кожної молодої людини: зовнішність, індивідуальні особливості, які у своїй сукупності, визначають склад його особистості.

Старшокласники істотно відрізняються один від одного за темпераментом, характером, здібностями, потребами, прагненнями, інтересами, різним ступенем самосвідомості [80]. Індивідуальні особливості проявляються і у виборі життєвого шляху. Юність – це вік, коли складається світогляд, формуються ціннісні орієнтації, установки [74]. По суті, це період, коли здійснюється перехід від дитинства до початку дорослого життя, відповідного ступеня відповідальності, самостійності, здатності до активної участі в житті суспільства і в своє особисте життя, до конструктивного вирішення різних проблем, професійного становлення. Юнацький вік, за М. Еріксоном, будується навколо процесу ідентичності, що складається з серії соціальних, індивідуально-особистісних виборів, ідентифікації, професійного становлення.

Складовою частиною професійного самовизначення є професійні наміри людини, які характеризуються множиною своїх проявів, починаючи з невизначених намірів освоїти ту чи іншу галузь діяльності до складної системи реальних дій по пошуку конкретного місця роботи чи навчання. Такі прояви, відображаючи конкретні потреби та інтереси особистості, носять свідомий, цілеспрямований характер [55].

Особисті плани молодої людини на етапі закінчення школи мають різноманітний характер і у значній мірі різний зміст: найбільш типовим для

життєвих планів учнів 9-х класів вважають бажання вчитися в 10-му класі, а для випускників – вступити у вищий навчальний заклад. Але, не дивлячись на всю різноманітність особистих планів учнів, сама ситуація: «до і після виходу зі школи» містить типові ознаки [11]. В цей період відбувається інтенсифікація пошуків і вибір кінцевого рішення відносно найближчого майбутнього; розвідка можливостей і проектування дій для досягнення поставлених цілей; активізація процесу оцінки реальних шансів і практичної доступності цілей, обговорення і визначення резервних життєвих планів, необхідних на випадок невдачі.

На думку Е. Климова існує вісім кутів ситуації вибору професії [36]. Адже старшокласник бере до уваги відомості не тільки про особливості різних професій, але і масу іншої інформації.

1) Позиція старших членів сім'ї.

Звичайно, турбота старших про майбутню професію своєї дитини зрозуміла; вони несуть відповідальність за те, як складається її життя. Дуже часто батьки надають дитині повну свободу вибору, вимагаючи тим самим від неї самостійності, відповідальності, ініціативи.

Трапляється, що батьки не згодні з вибором дитини, пропонуючи переглянути свої плани й зробити інший вибір, вважаючи, що він ще маленький. Правильному вибору професії часто заважають установки батьків, які прагнуть, щоб діти компенсували їхні недоліки в майбутньому, в тій діяльності, в якій вони не змогли себе повністю проявити. Їм здається, що саме їх син або дочка зможе проявити себе, тому що в них на відміну від батьків «вище трамплін, з якого вони будуть занурюватися у світ професії ...» [36, 85]

Спостереження науковців і практиків педагогіки та психології показують, що в більшості випадків діти погоджуються з вибором батьків, розраховуючи на допомогу батьків при вступі до будь-якого навчального закладу. При цьому діти, звичайно ж, забувають, що працювати з даною спеціальністю доведеться їм, а не їхнім батькам [36].

2) Позиція товаришів, друзів (однолітків).

Дружні відносини старшокласників вже дуже міцні і вплив їх на вибір професії однолітків також зростає. Саме позиція мікрогрупи може стати вирішальним у професійному самовизначенні.

3) Позиція вчителів, шкільних педагогів, класного керівника.

Кожен учитель, спостерігаючи за поведінкою учня тільки у навчальній діяльності, весь час «проникає думкою за фасад зовнішніх проявів людини, ставить свого роду діагнози щодо інтересів, схильностей, помислів, характеру, здібностей, підготовленості учня» [36, 94]. Учитель знає безліч тієї інформації, що невідома навіть самому учневі.

4) Особисті професійні плани.

У поведінці і житті людини уявлення про найближче і віддалене майбутнє відіграють дуже важливу роль. Професійний план або образ, уявне подання, його особливості залежать від складу розуму й характеру, досвіду людини. Він містить у собі головну мету і цілі на майбутнє, шляхи і засоби їх досягнення.

5) Здібності.

Здібності, таланти учня старших класів необхідно розглядати не тільки в навчанні, але й у всіх інших видах суспільно-корисної активності. Бо саме здібності включає в себе майбутня професійна придатність.

6) Рівень домагань на суспільне визнання.

Реалістичність домагань старшокласника – перший шабель професійної підготовки.

7) Інформованість – корисна, неспотворена інформація – важливий фактор вибору професії.

8) Схильності проявляються і формуються в діяльності. Свідомо включаючись у різні види діяльності, людина може змінювати свої інтереси, а, відповідно, і напрямки. Для старшокласника це важливо, тому що допрофесійні захоплення – шлях до майбутнього [36].

У психологічних дослідженнях професійного самовизначення старшокласників існує два підходи [8; 73; 67 та ін.]. Перший розглядає самовизначення як природний процес, що виникає певному етапі онтогенезу і

що як особистісне новоутворення старшого шкільного віку. Так, С. Крягжде [42] зазначає, що на початковому етапі професійного самовизначення останнє має двоїстий характер: здійснюється або вибір конкретної професії, або вибір лише його рангу, професійної школи – соціальний вибір. Якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформувалося, то людина користується узагальненим варіантом, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. Професійне самовизначення нерозривно пов'язують із такою істотною характеристикою юнацького віку, як спрямованість у майбутнє; з усвідомленням себе, як члена суспільства, із необхідністю розв'язувати проблеми свого політичного майбутнього. Другий підхід розглядає самовизначення як процес, що штучно організовується, який умонтовано у певну практику – профорієнтацію – і лише у цьому контексті набуває свою осмисленість і цінність. Це класичні дослідження у сфері професійної орієнтації й професійному консультуванні Е. Клімова, А. Голомшток. Особливістю всіх таких досліджень є посилення уваги до особистісних аспектів професійного самовизначення [36].

Першу психологічну теорію професійного вибору було розроблено Ф. Парсонсом, яким було сформульовано такі посилки:

а) кожна людина за своїми індивідуальними якостями, насамперед із професійно значимим здібностями, найоптимальніше наближається до єдиної професії;

б) професійна успішність і задоволення професією обумовлені ступенем відповідності індивідуальних якостей й виконання вимог професії;

в) професійний вибір є, по суті, свідомим і раціональним процесом, у якому сам індивід чи профконсультант визначає індивідуальну диспозицію психологічних чи фізіологічних якостей і співвідносить її з роботою вже наявними диспозиціями вимог різних професій.

Серед характеристик професійного вибору Ф. Парсонс виділяє, передусім, усвідомленість (свідомість) і раціональність, які він розуміє як компроміс між здібностями, інтересами і цінностями індивіда і можливість

реалізації у різних професіях [66].

Взагалі, старший шкільний вік характеризується активним формуванням так званого почуття дорослості, що є показником певного рівня самосвідомості і відіграє значну роль у формуванні ціннісних орієнтацій старшокласників.

Вибір фаху належить до категорії найважливіших рішень, тому помилки, які зроблені у професійному самовизначенні, дорого обходяться як суспільству, і самим молоді.

Численні дослідження, проведені соціологами, психологами, педагогами, показують, що величезну роль формуванні життєвих планів молоді, у реальному виборі спеціальності грають ціннісні орієнтації старшокласників. Сам процес формування ціннісних орієнтацій молоді є складним соціально-психологічним феноменом, на який впливають і міжособистісні стосунки підлітка з однолітками, сім'я, шкільні вчителі, тренери, керівники гуртків тощо. Поруч з іншими чинниками (сімейні традиції, характер емоційного контакту дорослих членів сім'ї з дитиною та ін.) рівень освіти та кваліфікації батьків також істотно впливає на вибір професії старшокласником [27].

Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтовану структуру, в якій відбивається самобутність даної культури. Оскільки набір цінностей, які засвоює індивід у процесі соціалізації йому «транслює» саме суспільство, дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості видається особливо актуальною проблемою у кризовій ситуації серйозних змін, коли відзначається деяка «розмитість» громадської ціннісної структури, багато цінностей виявляються порушеними, зникають соціальні структури норм, в ідеалах і цінностях з'являються протиріччя [1].

Формування особистісної ціннісної структури індивіда виступає найважливішим чинником процесу соціалізації, з якого людина стає повноправним членом суспільства у всієї повноті соціальних взаємовідносин.

Система особистісних цінностей складається у процесі діяльнісного розподілу індивідами змісту громадських цінностей. Зазвичай, для особистісних цінностей характерна висока усвідомленість, вони позначаються

на свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій і служать важливим чинником соціальної регуляції стосунків між людьми та власної поведінки індивіда [10].

У старшому шкільному віці починає формуватися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітків. Відбувається переключення інтересів з приватного й конкретного на абстрактне й загальне, простежується зростання інтересу стосовно питання світогляду, релігії, основи моралі й етики. Розвивається інтерес до власних психологічних переживань і переживань інших людей [13].

Найважливішими детермінантами процесу формування особистості старшокласника, регулюючими процес включення його у соціум і змістом системи його ціннісних орієнтацій, є потреба у спілкуванні і потреба у відокремленні [10].

Спілкування у цей період набуває ряд специфічних рис: розширення кола контактних груп, у які включається старшокласник, й водночас, велика вибірковість зі спілкуванням, яка проявляється у частковості, у чіткій диференціації груп спілкування на товариські, з досить широким складом членів і обмеженою інтенсивністю спілкування всередині них, і товариські, із якими старшокласник ідентифікує себе і які він прагне використовувати як стандарт для самооцінки як джерело цінності. Л. Божович, І. Кон, А. Мудрик пов'язували перехід від підліткового до раннього юнацького віку із різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає у тому, що спрямованість у майбутнє стає основним спрямуванням особистості [11; 39; 55].

І. Кон вважає головним психологічним придбанням підліткового віку відкриття внутрішньої злагоди, усвідомлення своєї унікальності, природної неповторності та несхожості на інших. Це відкриття безпосередньо з відмежуванням особи і переживається старшокласниками як цінність [39].

Для оцінки сформованості професійного самовизначення школярів можна використовувати такі емпіричні індикатори: наявність професійних намірів; стійкість професійного інтересу; переважання змістовних мотивів вибору професії; інформованість учня про основні аспекти майбутньої професійної

діяльності; практичного досвіду в обраній сфері праці, прагнення пізнати даний вид праці.

Нині, коли інформаційний потік повідомлень, що стосуються шляхів працевлаштування, вибору навчального закладу, тимчасової і сезонної зайнятості, секції, у яких можна розвинути свої творчі здібності, придбати додаткові вміння і навички тощо, – великий і розрізнений, підлітку, який бажає продовжити свою освіту (чи працевлаштуватися), стає дедалі важче зробити вибір.

Часто старшокласники, незважаючи на достатньо велику кількість навчальних закладів міста/регіону, не можуть зробити правильний вибір навчального закладу. Це відбувається як через недостатність профорієнтаційної роботи так і через нестачу інформацію про навчальні заклади. У цьому разі перевагу надають не тому навчальному закладу, де є спеціальності, які найбільш підходять молодій людині, а тому, який знаходиться ближче до дому, де конкурс менше, де друзі навчаються, батьки рекомендують тощо [13; 66].

Завдяки переходу до ринкових відносин розширилося коло вибору професій. Але через недостатню поінформованість у школярів складається неправильне уявлення про певні спеціальності. Також, одна з основних цілей - звернути увагу старшокласників на ті професії, за якими передбачаються вакансії.

Таким чином, теоретичний розгляд особливостей професійного самовизначення старшокласників дозволив зробити наступні висновки.

У старшому шкільному віці відбувається активне дорослішання організму, формується особистість, пізнавальна, емоційна, мотиваційна сфера, в ієрархії ціннісних орієнтацій старшокласників на першому місці стоять професійна самореалізація, інтелектуальний розвиток і творчі можливості.

Для старшокласників характерним є активне формування «життєвого плану», спрямованість у майбутнє; виразніше та чіткіше виявляється індивідуальність кожної молодої людини. Окрім вибору спеціальності, відбувається обговорення і визначення резервних життєвих планів, необхідних

на випадок невдачі.

За Е. Климовим, важливу роль у професійному самовизначенні старшокласника відіграють позиції старших членів сім'ї, друзів-однолітків, вчителів та інших значимих дорослих, особисті професійні плани і здібності, рівень домагань, інформованість щодо світу професій та особисті схильності.

На професійне самовизначення у даному віці впливає:

- активне формування ціннісних орієнтацій;
- утворення стійкого кола інтересів;
- зростання інтересу стосовно питань світогляду, релігії, моралі й етики;
- розвиток інтересу до власних психологічних переживань і переживань інших людей;
- відкриття молоддю внутрішньої злагоди, усвідомлення своєї унікальності, природної неповторності та несхожості на інших.

У той же час, старшокласники відчують значні труднощі під час вибору майбутньої професії внаслідок незнання технологій професійного самовизначення, невміння проектувати свій життєвий та фаховий шлях у сучасних ринкових умовах. Вирішення даної проблеми передбачає пошук нових підходів до організації профорієнтації з урахуванням змін, що сталися в освітній системі та у суспільстві взагалі: поява нових видів освітніх закладів, різноманітних освітніх програм, реалізація профільного навчання, варіативності освіти тощо. На нашу думку, необхідним є створення умов для формування у старшокласника індивідуального освітнього запиту, особистісної потреби у виборі професійної діяльності, готовності до професійного самовизначення і наступної самореалізації у нових економічних і соціокультурних умовах.

Таким чином, професійне самовизначення старшокласника – складний і тривалий процес, охоплюючий значний період життя. Його ефективність, зазвичай, визначається ступенем узгодженості психологічних можливостей молодшої людини із змістом та вимогами професійної діяльності, і сформованістю в особистості здібності адаптуватися до змінюваних соціально-економічних умов, у зв'язку з побудуванням своєї кар'єри.

Професійне самовизначення стає центральним новоутворенням старшого підліткового віку. Це нова внутрішня позиція, куди входять усвідомлення себе як члена суспільства, прийняття себе у ньому. Іноді новоутворенням вважається не саме самовизначення, а психологічна готовність щодо нього. Процес професійного самовизначення включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтації, моделювання свого політичного майбутнього, побудова еталонів як ідеального образу професіонала.

Старшокласники відчують істотні труднощі у процесі професійного самовизначення і потребують підтримки і професійної допомоги. Тому, наступний підрозділ роботи присвячений вивченню проблеми соціально-педагогічного та психологічного забезпечення професійного самовизначення старшокласників.

1.3. Соціально-педагогічне та психологічне забезпечення професійного самовизначення старшокласників

На практиці соціально-педагогічне та психологічне забезпечення професійного самовизначення старшокласників має забезпечувати психологічна служба школи, до складу якої входять психолог та соціальний педагог. Важливим напрямом діяльності працівників психологічної служби школи є забезпечення та супровід підготовки старшокласників до профільного і професійного самовизначення. Саме тому цьому питанню приділено значну увагу у нормативних документах МОН України, які регулюють діяльність психологічної служби системи освіти (зокрема, у листі Міністерства освіти і науки України від 08.07.13 № 1/9-479 «Про діяльність психологічної служби у 2013/2014 навчальному році», листі Міністерства освіти і науки України від 25.07.2014 № 1/9-374 «Про стан та особливості діяльності працівників психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році», листі Міністерства освіти і науки України від 23.07.2015 № 1/9-347 «Про

забезпечення фахівцями та пріоритетні напрями діяльності психологічної служби системи освіти у 2015-2016 навчальному році»). У нормативних матеріалах зазначено, що за сучасних умов є необхідним оновлення цілей і змісту профорієнтаційної роботи працівників психологічної служби, переорієнтування традиційних форм і методів її організації у напрямі формування рефлексивного, творчого ставлення молоді, яка навчається, до власної життєвої і професійної перспективи, створення дієвих умов (організаційних, інформаційних, методичних, психолого-педагогічних тощо) для допомоги їй в активному та свідомому професійному самовизначенні й просуванні до вершин професіоналізму в межах бажаного або ж уже обраного виду праці.

Як вже зазначалося, у радянській і пострадянській психології та педагогії накопичено багатий досвід дослідження проблеми професійного самовизначення. Спільною особливістю минулих і нинішніх тенденцій у вивченні окресленого питання є підвищений інтерес науковців та практиків до особистісних аспектів професійного самовизначення. Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення людини були закладені С. Рубінштейном. Згадана проблема розглядалася науковцем у контексті проблеми детермінації в межах сформульованого ним принципу – зовнішні причини діють, заломлюючись через внутрішні умови. За таких обставин самовизначення виступає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації; тобто, у понятті самовизначення виражається активна природа «внутрішніх умов», вірність собі, а не одностороннє підпорядкування зовнішньому [70].

Аналіз теоретичних засад дослідження психологічного змісту професійного самовизначення особистості і його принципової відмінності від вибору професії здійснено Л. Божович [11]. У своїх роботах дослідниця, наслідуючи Л. Виготського, трактує життєве самовизначення підлітків та юнаків як складний процес пошуку особистістю свого життєвого шляху, «певного місця в суспільному виробничому світі, остаточне залучення себе в

життя соціального цілого на основі визначення свого покликання і вибору своєї головної життєвої справи».

Перебіг життєвого самовизначення підлітків пов'язують з розвитком їх самопізнання як психічної активності, спрямованої ними на самих себе. У працях Л. Божович неодноразово підкреслюється суспільний характер процесу життєвого самовизначення особистості – вплив соціальної ситуації розвитку, а також виділення основної лінії життєвого самовизначення, яка корелює зі становленням молодої людини як суб'єкта суспільних відносин: самовизначення «характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій, суспільно значимій позиції» [11].

Філософські та загальнопсихологічні ідеї розвитку особистості, її суб'єктності й активності в цьому процесі отримали своє продовження в роботах К. Абульханової-Славської. Учена акцентує увагу на активній суб'єктній позиції як важливому чиннику досягнення життєвих і професійних цілей. Людина є суб'єктом, тобто творцем своїх життєвих і професійних звершень. Активність розглядається як властивий особистості спосіб організації життя, регуляції й саморегуляції в системі взаємовідносин внутрішнього і зовнішнього, тобто потреб, здібностей, відносин особистості й життя, з одного боку, та вимог до особистості суспільства й обставин – з іншого [2, 42].

Розкриваючи значення суб'єктивної оцінки успішності особистості – задоволеності життям, К. Абульханова-Славська визначає її як узагальнене відчуття її справжності, яке виникає в результаті зіставлення себе і реальних умов, обставин свого життя, з одного боку, і наявності або відсутності адекватного для людини способу самореалізації в цих умовах – з іншого. Тому задоволеність життям залежить від оптимального співвідношення внутрішнього і зовнішнього, тобто оцінки своїх можливостей та бажань в реальних умовах і ставлення до них. Дослідниця визначає такі ознаки активної життєвої стратегії особистості:

- вибір способу організації життя, регуляції і саморегуляції;
- інтегрування потреб, здібностей, відносин особистості й життя, з

одного боку, і вимог до особистості суспільства та обставин – з іншого;

- творчий пошук і створення адекватного для людини способу
- самореалізації.

До позиції К. Абульханової-Славської близька концепція професійного розвитку Л. Мітіної. Основою позиції вченої є ставлення до особистісного та професійного розвитку як до взаємодоповнювальних процесів, які по черговому стають один для одного то засобом, то результатом розвитку у різні періоди життя [54].

Згідно із зазначеною концепцією, самовизначення розглядається як одна з трьох основних стадій самопроекування професійного розвитку особистості, таких як: самовизначення, самовираження і самореалізація. Професійний розвиток Л. Мітіна розуміє як зростання, становлення, інтеграцію і реалізацію у професійній праці професійно значущих особистісних якостей та здібностей, професійних знань і умінь, але головне, як активне якісне перетворення людиною свого внутрішнього світу, що веде до принципово нового його устрою і способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії.

Провідним чинником при цьому виступає внутрішнє середовище особистості, її активність. Процес професійного розвитку таким чином стає процесом конструювання людиною своєї суб'єктності. Суб'єктність, у свою чергу, зумовлена високим рівнем розвитку інтегральних особистісних характеристик: спрямованості, компетентності, гнучкості.

Важливим, на нашу думку, також є положення Л. Мітіної про дві моделі професійної праці: моделі адаптивної поведінки і моделі професійного розвитку. За адаптивної поведінки (перша модель) у самосвідомості людини домінує тенденція до підпорядкування професійної діяльності зовнішнім обставинам у вигляді виконання запропонованих вимог, правил, норм, тобто йдеться про зовнішню детермінацію професійної діяльності. Цього разу фахівець упродовж свого професійного функціонування проходить три стадії: адаптації, становлення та стагнації.

У моделі професійного розвитку (друга модель) людина характеризується

здатністю вийти за межі безперервного потоку повсякденної практики, побачити свою працю загалом і трансформувати її на предмет практичного перетворення. Цей прорив дає людині можливість стати господарем становища, повноправним автором, який конструює своє сьогодні і майбутнє. Людина отримує змогу внутрішньо приймати, усвідомлювати й оцінювати виклики та суперечності різних ситуацій професійної праці, самостійно і конструктивно вирішувати їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, розглядати труднощі як стимул подальшого розвитку, подолання власних меж.

Викладені теоретичні положення уможливили висновок про доцільність переходу технологій професійного самовизначення і професійної освіти від навчання, спрямованого переважно на знання – вміння – навички в їх класичному розумінні, до розвитку особистісних характеристик майбутнього професіонала, які все частіше виступають безпосередніми показниками професійної зрілості людини, її професійного зростання. Запропонована Л. Мітіною технологія, що має на меті розвиток характеристик конкурентоспроможної особистості, передбачає перетворення мотиваційної, інтелектуальної, афективної й поведінкової структур особистості, у результаті чого зовнішня детермінація життєдіяльності змінюється на внутрішню [54].

Культурно-історичну сутність проблеми професійного самовизначення розглянуто у працях М. Пряжнікова, ним також визначено зміст поняття «активність і активізація особистості, що самовизначається». Підкреслюючи нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини в інших важливих сферах життя, науковець зазначає: «... сутністю професійного самовизначення є самостійне й усвідомлене знаходження смислів виконуваної роботи й усієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації» [66].

Узагальнюючи проведений дослідниками аналіз професійного становлення особистості, Е. Зеєр виділив такі основні моменти цього процесу:

- 1) професійне самовизначення – це вибіркоче ставлення індивіда до світу професій загалом і до конкретної обраної професії зокрема;

2) ядром професійного самовизначення є усвідомлений вибір професії з урахуванням своїх особливостей і вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов;

3) професійне самовизначення здійснюється впродовж всього професійного життя (особистість постійно рефлексує, переосмислює своє професійне буття і самостверджується в професії);

4) актуалізація професійного самовизначення особистості ініціюється різними подіями, такими як закінчення загальноосвітньої школи, професійного навчального закладу, підвищення кваліфікації, зміна місця проживання, атестація, звільнення з роботи й ін.;

5) професійне самовизначення є важливою характеристикою соціально-психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації й самоактуалізації [31].

Аналізуючи потенційні можливості самореалізації особистості, М. Пряжников виділяє сім типів її самовизначення:

1) самовизначення в конкретній трудовій функції;
 2) самовизначення на конкретному трудовому місці;
 3) самовизначення на рівні конкретної спеціальності;
 4) самовизначення в конкретній професії;
 5) життєве самовизначення, до якого крім професійної діяльності належать навчання, дозвілля, вимушене безробіття тощо (по суті, йдеться про вибір людиною способу життя);

6) особистісне самовизначення, яке розглядається як вищий прояв життєвого самовизначення, коли людина стає господарем ситуації й усього свого життя. Особистість ніби підвищується і над професією, і над соціальними ролями та стереотипами. Можна сказати, що особистісне самовизначення – це знаходження самобутнього образу «Я», постійний розвиток цього образу й утвердження його серед оточуючих;

7) самовизначення особистості в культурі (як найвищий прояв особистісного самовизначення). Цього разу обов'язково спостерігається

внутрішня активність, спрямована на «продовження себе в інших людях», що певним чином дозволяє говорити про соціальне безсмертя людини. Вищий тип самовизначення знаходить вияв у значному внеску особистості в розвиток культури; при цьому культуру розуміють у найширшому її значенні (виробництво, мистецтво, наука, релігія й ін.).

У кожному із представлених вище типів самовизначення автор умовно виділяє п'ять рівнів самореалізації людини (критерій виділення рівнів – внутрішнє прийняття людиною певної діяльності та ступінь творчого ставлення до неї):

- 1) агресивне неприйняття виконуваної діяльності (деструктивний рівень);
- 2) прагнення мирно уникнути певної діяльності;
- 3) виконання діяльності за зразком, шаблоном, згідно з інструкцією (пасивний рівень);
- 4) прагнення вдосконалити, виконати по-своєму окремі елементи роботи;
- 5) намагання збагатити, удосконалити виконувану діяльність загалом (творчий рівень) [66].

Автор психологічної концепції професіоналізму А. Маркова вирізняє такі ознаки, етапи будь-якого самовизначення:

- з'ясування людиною власних особливостей, рис, якостей, можливостей, здібностей;
- вибір людиною критеріїв, норм оцінювання себе, «планки» для себе, точки відліку, координат на основі системи ідеалів, цінностей (що треба для соціуму, чого від мене чекають, що із цих вимог соціуму я приймаю для себе);
- визначення вже наявних якостей, що відповідають необхідним нормам, прийняття або неприйняття себе (чи відповідаю я на сьогодні цим нормам, що я можу зробити зараз, яка нині моя особистість тощо);
- передбачення своїх майбутніх потенційних якостей, що узгоджуються з необхідними нормами, прийняття або неприйняття себе як відповідного нормам у ситуації завтрашнього дня (що я зможу зробити, наприклад, через рік, яким я можу стати завтра як особистість, як професіонал);

- побудова своїх цілей, завдань, планів (близьких, середньо віддалених, віддалених) для розвитку в себе потрібних якостей, для прийняття себе (чого я хочу і як я маю намір діяти);

- перегляд людиною застосованих критеріїв і оцінок, оскільки змінюються цінності, менталітети в суспільстві, а сама вона вибирає різні з них на різних етапах свого розвитку;

- пересамовизначення, у процесі якого людина заново приймає або не приймає себе. Непрямим свідченням тривалого процесу самовизначення (і пересамовизначення, зміни цінностей) є зовнішні зміни, які особистість здійснює у своєму житті – змінює професію, коло знайомих, спосіб життя, релігійні переконання й ін. [49].

Професійне самовизначення, за А. Марковою, це визначення людиною себе щодо вироблених у суспільстві (і прийнятих цією людиною) критеріїв професіоналізму. Хтось вважає критерієм професіоналізму просто належність до професії або здобуту фахову освіту, відповідно, і себе оцінює з цих позицій. Інший обирає критерієм професіоналізму індивідуальний творчий внесок у свою професію, збагачення власної особистості засобами професії, тому й поіншому, з цієї високої «планки» себе самовизначає та далі самореалізує.

Динаміка професійного самовизначення складається зі зміни ставлення до себе та змін критеріїв цього ставлення [49].

Запропонований О. Мельником принцип активного професійного орієнтування учнів розширює розуміння сутності професійного самовизначення особистості, розкриває значущість і незавершеність прикінцевого етапу цього процесу – самовдосконалення, акцентуючи увагу на його нескінченності і домінуванні. В основі принципу активного професійного орієнтування лежить перехід від зовнішнього контролю й об'єктивно заданих норм, правил та приписів до особистісної і професійної самовимогливості [52].

Варто зазначити, що результати нових дослідження у галузі професійного самовизначення особистості й формування її як суб'єкта майбутньої професійної праці досить повільно запроваджуються у профорієнтаційну

практику. Основними проблемами на шляху втілення в життя зазначених профорієнтаційних підходів, як стверджують М. Пряжніков і О. Пряжнікова, є:

- нерозуміння значної частини науковців і практиків необхідності зміщувати акценти в профорієнтаційній роботі з діагностики та інформування на виховний складник профорієнтації – спеціально організовані спільні зі школярами обговорення проблем самовизначення;

- неготовність багатьох фахівців розглядати професійне самовизначення в контексті життєвого та особистісного самовизначення;

- брак часу на практичну профорієнтацію, особливо на індивідуальну роботу з учнем під час навчання в освітній установі (проведення профорієнтаційної роботи на базі інших структур цю проблему вирішити не може, оскільки школа має набагато більше можливостей для повноцінної системної допомоги школяреві, що самовизначається);

- недостатня мотивація педагогів та психологів до профорієнтаційної роботи;

- інформаційно-методична невідповідність і психологічна неготовність педагогів та психологів розглядати більш складні і реальні «простори» самовизначення (перспективи соціально-економічного розвитку суспільства;

- творчі і нетворчі варіанти професійного планування; можливі вектори розвитку самої людини залежно від її професійних і життєвих виборів тощо), ніж традиційний світ професій і варіанти подальшої професійної освіти [66].

У зв'язку з цим нам видається важливим охарактеризувати напрацювання дослідників і практиків шкільної профорієнтації минулих років, у яких наголошується на особистісному розвитку старшокласників, тобто виховній її частині.

Розглянемо виховну концепцію професійної орієнтації, розроблену О. Голомштоком [21], в якій дослідник наголошував на важливості процесів формування, виховання та розвитку. Саме поняття «вибір професії» вчений трактував як процес, а поняття «професійне самовизначення» визначав як

процес підготовки особистості до свідомого вибору професії протягом тривалого часу шкільного навчання. Але концепція О. Голомштока містила і ряд недоліків, які були характерними для професійної орієнтації радянських часів. Критикуючи її, Б. Федоришин зазначив, що при такому підході існує загроза абсолютизації ролі соціальних факторів у розвитку професійних здібностей і недооцінки природних передумов розвитку здібностей, тобто «соціальний вплив на особистість ... необмежено зумовлює рівень розвитку необхідної для суспільства здібності особистості до певного виду професійної діяльності.» [78]. Ще одним недоліком концепції О. Голомштока сучасні дослідники вважають те, що для теоретичного обґрунтування пропозицій щодо розроблення методів активізації школярів у професійному самовизначенні обирається тільки одна сторона процесу – педагогічний вплив на особистість молоді людини.

Автор вважав, що саме у разі правильно організованого впливу забезпечується якісний результат (активна роль підлітків і молодих людей). У працях вченого, по суті, не порушено питання про те, як учень проявляє свою справжню активність у тих чи інших профорієнтаційних заходах. Не досліджено форми реальної активності особистості в процесі професійного самовизначення і вибору професії. Ці недоліки є наслідком того, що розглядалася передусім педагогічна площина роботи і, зрозуміло, педагог, вихователь. Молода людина, її місце і роль відсутні. Не визначено також власне ставлення науковця до виховних профорієнтаційних впливів [53].

На розвиток активності молоді людини у професійному самовизначенні звертав увагу литовський дослідник Л. Йовайша. Учений підкреслював важливість формування її самопізнання: «самопізнання і знання професії – основа її правильного вибору». Не розкриваючи процесу самопізнання в його психологічному аспекті, автор докладно зупиняється на формах організації профорієнтаційних заходів, які його формують. Дослідник наголошував на важливості позиції, яку займає сама молода людина у процесі прийняття рішення про своє професійне майбутнє, як суб'єкт вибору професії. З боку

суспільства планується тільки дієва допомога йому, щоб стимулювати розвиток особистісної суб'єктності. Крім того, у роботах науковця висловлюється думка про значення професійного досвіду у виборі професії і необхідність самовиховання юнаків та дівчат для здійснення ними професійного самовизначення. У методичній частині праць стверджується, що одним із найважливіших компонентів системи профорієнтації є компонент «професійної активізації», і дослідником розроблено педагогічний аспект цього питання. Професійну активізацію Л. Йовайши визначає як процес залучення підлітків та юнаків до професійно важливої діяльності і формування під час такої діяльності професійної спрямованості, а також збагачення професійного досвіду.

До застосування різних форм професійної активізації автор висуває низку вимог. По-перше, обов'язково слід зважати на інтереси та схильності юнаків і дівчат. По-друге, щоб участь у практичній роботі суттєво впливала на вибір професії, необхідне осмислене ставлення учнів до своєї праці, узагальнення і оцінка ними її результатів. По-третє, педагог повинен підтримувати активність молодих людей в їх практичній діяльності [34].

Прихильником ідеї професійної активізації був також В. Сахаров. За висновками власних досліджень й аналізу даних інших наукових джерел він встановив, що у більшості юнаків та дівчат переважає пасивне, споглядальне ставлення до вирішення проблеми вибору професії. У зв'язку з цим основним завданням профорієнтації учений вважав перетворення її на «процес управління життєвим самовизначенням молодих людей». Розгляд у монографії змісту професійної активізації схожий на розуміння цього терміна у Л. Йовайши – це організація різних видів практичної діяльності, що моделює різноманітні форми професійної праці дорослих з метою «надання кожній молодій людині можливостей для проби сил, перевірки своїх нахилів та здібностей у практичній роботі» [34].

У своїх працях В. Сахаров визнає за вихованцем право на вияв власної активності у процесі виховання. Тому логічно й те, що він послідовно ставить

проблему розвитку самостійності молодих людей, визначає її психолого-педагогічний зміст, пропонує методи формування цієї якості, наголошує на необхідності переходу процесу виховання до самовиховання, порушує питання про взаємозв'язок діагностики і самовиховання. Реалізуючи ставлення до молодої людини як до суб'єкта професійного самовизначення, В. Сахаров виділяє такий критерій ефективної профорієнтаційної роботи, як «знаходження кожною людиною особистого щастя у праці, свого визнання» [72].

Віддаючи належне вагомим внескам, зробленим дослідниками радянських часів у теорію й методику професійної орієнтації, все ж варто зазначити, що домінуючою складовою у профорієнтаційній роботі була ідеологічна; тобто передбачалася й виступала одночасно головною метою педагогічної діяльності необхідність забезпечення усвідомленого вибору школярами тієї професії, яка була потрібна в певному регіоні (місті, районі, селищі тощо).

Традиційно, у рамках цього положення, наголошує О. Мельник, і розроблялася теорія та вибудовувалася практика професійної орієнтації, метою якої виступала готовність особистості до професійного самовизначення, вміння зіставляти вимоги професії й індивідуальні особливості, рівень знань, сформованих умінь та навичок [52]. При цьому в рамковій системі досягнення рівноваги людини і професії («хочу», «можу» та «потрібно») за різних часів перевага віддавалася, насамперед, задоволенню потреби виробництва товарів і послуг («потрібно») у відповідних фахівцях.

Головним джерелом активності зростаючої особистості виступала суперечність між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути певних результатів праці саме в них. Водночас рівень професійних досягнень визначався значущістю для особистості об'єктивних стандартів професії («потрібно»), їх усвідомленням, прийняттям та оволодінням. Важливість інших, особистісних факторів взаємодії людини і професії («хочу», «можу»), зазвичай у цій рамковій системі применшувалася, або ж згадані особистісні конструкти не бралися до уваги в теорії і практиці підготовки

особистості до життя та майбутньої праці [52].

Глобальні зміни у світі, що відбулися наприкінці ХХ, на початку ХХІ століття, зумовили визнання розвитку людини як головної мети, ключового показника й основного важеля сучасного прогресу. Магістральну лінію функціонування сучасного світового суспільства з його розвиненими громадянськими інститутами, стверджує І. Бех, визначають ідеї демократії і толерантності як тип міждержавних відносин. Сучасна філософія як основну свою категорію постулює цінність людини, що знаходить конкретизацію в аксіологічній теорії. Конструктивна аксіологія поширюється у педагогіку ідеями гуманізму, взаємодії як «співбуття», співтворчості й спрямовує її до ціннісно-сміслових основ життя людини, до її екзистенційної сутності. Вершинна гідність людини цього разу пов'язана з її устремлінням до віднайдення смислу життя у створенні творчого продукту чи звершенні загальнозначущої справи, чи в переживанні добра, істини і краси, природи і культури, чи в зустрічі з іншою унікальною людиною, із самою її унікальністю. Психологічна наука, без якої неможливий розвиток педагогіки, закладає такі принципи розуміння людини, які передбачають її розвиток: самотворення і самовизначення [9].

Тому закономірно, що останніми роками і на дослідження у галузі профорієнтації позитивно вплинули ідеї гуманістичної особистісно-орієнтованої педагогіки, згідно з якою у вихованні особистість стає суб'єктом освітнього процесу, із притаманним їй прагненням до активного самозростання.

Відповідно до головних положень цього підходу, теорія та практика сучасної профорієнтації ґрунтується на визнанні саморозвитку в різних видах діяльності і пріоритету особистості в її професійному самовизначенні. При цьому напрями активізації професійного самовизначення учня повинні лежати у площині створення відповідних педагогічних ситуацій, в яких актуалізуються основні механізми (самооцінка, самовдосконалення, самоактуалізація) особистісного саморозвитку людини.

Відродження системи професійної орієнтації, основаної на

людиноцентристській філософії у незалежній державі, започатковано працями В. Зінченка, Є. Павлютенкова, В. Сидоренка, В. Синявського, М. Тименка, О. Федоришина, М. Янцура та інших.

У дослідженнях Б. Федоришина наведено таке психологічне трактування професійної інформації як структурного елементу профорієнтації. «Професійну інформацію можна визначити як психолого-педагогічну систему формування в особистості активної профорієнтаційної позиції, що відповідає суб'єктивним і об'єктивним умовам здійснення особистістю вільного і усвідомленого професійного самовизначення».

Вже із самого визначення профінформації випливає, що вона ніяк не ототожнюється із системою заходів щодо накопичення і поширення відомостей про професії або пропагування професій відповідно до потреб регіону. Профінформація, на думку дослідника, передбачає специфічну пізнавальну діяльність особистості (профінформаційну діяльність), у котрій особистість перетворює і формує себе як суб'єкта професійного самовизначення.

Профінформація ґрунтується на відповідній педагогічній інтерпретації (педагогічній адаптації) інформаційного матеріалу про окремі професії, про особистість у проекції на професійну діяльність, про суб'єктивні й об'єктивні умови професійного самовизначення й реалізації особистості у професійній діяльності. Разом із тим педагогічна підготовка профорієнтаційної роботи учнів передбачає створення необхідних умов для їх самодіяльності у пошуку й аналізі нової інформації різними засобами – і в самостійному профінформаційному дослідництві, і в аналізі своєї профпридатності через рефлексію власних станів у навчальному процесі – загальноосвітньому й трудовому.

У профінформаційній роботі учень оволодіває методикою аналізу світу професій і окремих видів професійної діяльності, а також самоаналізу й самооцінки своїх індивідуальних особливостей у їх проекції на психологічну структуру професії. Звичайно, при цьому мають братися до уваги й об'єктивні реалії (умови) професійного вибору – чи то безпосереднього вибору професії, чи то вибору профілю подальшого навчання. Педагогічна підготовка

профінформаційного матеріалу та організація профінформаційної діяльності учня відповідають визначеним завданням профінформаційної роботи лише за дотримання певних умов. Йдеться про спрямування цієї роботи на задоволення і подальший розвиток пізнавальних потреб учня (у тому числі щодо активної пізнавальної діяльності), а також потреб у самопізнанні і самооцінці [64].

Такі умови виступають як принципи побудови і здійснення профінформаційної роботи особистості і з особистістю. Особистість же цього разу виступає суб'єктом профінформаційної діяльності – саме тієї діяльності, що сприяє формуванню позитивних ставлень особистості до різних видів професійної праці, інтересів до певних професій, виправданої мотивації вибору професії, активності у виборі реалістичних шляхів і засобів здійснення свого професійного самовизначення [78].

Таким чином, підготовка молоді до життя, що є основним завданням психологічної служби школи об'єктивно вимагає спрямування навчально-виховного процесу на допомогу учневі у професійному самовизначенні, яке особливого значення набуває в старшому шкільному віці.

При цьому профорієнтаційний супровід особистості має враховувати динамічність сучасного суспільства, нестабільність ринку праці, жорстку конкуренцію серед фахівців. Отже, виникає потреба удосконалення системи професійної орієнтації відповідно до потреб старшокласника і вимог сьогодення. Науковцями і практиками зроблено багато в цьому напрямі. На думку провідних науковців цієї галузі, процеси інтегрування не мають домінувати над процесами індивідуалізації. Тому особливої значущості набувають такі форми взаємодії суб'єктів професійного самовизначення, зміст і засоби яких спрямовані на виявлення та розвиток індивідуальної неповторності кожної особистості.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У ПРОФЕСІЙНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Сутність соціально-педагогічної роботи з профорієнтації та професійного самовизначення старшокласників

Орієнтація вихованців на професійну діяльність у системі загальної освіти потребує наукового переосмислення, результатом якого повинно бути впровадження в освітню практику нового змісту навчально-виховної роботи, нових форм профорієнтаційної роботи, адже школярі повинні не тільки отримувати знання у школі, а й готуватися до професійної діяльності, і бажано, щоб ця діяльність відповідала їхнім особистісним якостям і одночасно користувалася попитом на ринку праці [34].

Свого часу В. Сухомлинський у своїй статті «Виховувати любов до праці» порушував питання про великі недоліки у виховній роботі серед юнаків і дівчат старших класів, у вихованні правильних поглядів на працю, правильних естетичних поглядів і моралі. Він говорив про те, що в більшості система виховної роботи в школі була мало пов'язана з майбутньою трудовою діяльністю учнів. На лекціях і під час бесід, на конференціях читачів і на диспутах учні захоплюються величними образами патріотів-трудівників різних галузей народного господарства. Але в побудові виховних бесід та інших заходів допускається та помилка, що учні бачать часто тільки наслідки трудового героїзму людей, їх приваблює поезія праці здебільшого в її результатах. Недостатньо звертають увагу учнів на ті труднощі, з якими вони зустрінуться в майбутньому. Не показують їм того простого, буденного, звичайного, що є водночас високим, прекрасним, поетичним тільки при тій умові, коли людина розуміє, в ім'я чого вона перемагає труднощі на своєму шляху [75].

У рамках соціально-педагогічного підходу професійна орієнтація розглядається як система соціальних, економічних, психологічних, педагогічних, медичних положень, що складають технологію соціально-педагогічної підтримки учнів, спрямованої на активізацію соціально-професійного самовизначення особистості, формування профорієнтаційних компетенцій з метою самореалізації та адаптації в умовах ринку праці, що розвивається [67].

Провівши аналіз наявних статей та інших наукових праць ми прослідкували роботу по професійній орієнтації учнів, починаючи з початку ХХ століття.

З середини 20-х років в Україні для допомоги випускникам шкіл і професійних навчальних закладів у виборі професії з наступним працевлаштуванням створюються спеціальні служби – «консультаційні амбулаторії». При цьому їх ініціаторами, організаторами та засновниками спочатку були громадські організації у великих промислових містах, а вже після вони набули статусу державних. Основна задача «консультаційних амбулаторій» полягала у розподіленні підлітків по школах фабрично-заводського навчання. У лабораторіях лікарі вивчали показання та протипоказання до професії. Психологи ставили завдання вивчення та класифікації професій з метою профконсультації. Хоча й були спроби попереднього вивчення дітей в школах, та багато підлітків проходили через лабораторії по профконсультації за короткий термін. Вивчали здібності в основному за допомогою тестів. У подальшому робота профконсультації була припинена у зв'язку з помилковим тлумаченням деяких положень постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі нарком осів» [67].

Система професійної орієнтації, що склалася до 50-х років ХХ ст. мала забезпечувати кваліфікованою робочою силою діюче на той час виробництво. Таке соціальне замовлення визначалося швидкими темпами науково-технічного розвитку.

Крім того, треба було швидко відновлювати зруйнований у період

Великої Вітчизняної війни господарський комплекс країни, переорієнтувати діяльність підприємств на виробництво товарів широкого вжитку, одночасно зберігаючи і військовий потенціал. А це потребувало величезних капіталовкладень ще й у систему освіти яка мала б забезпечити ці галузі інженерно-технічними робітничими професіями. Зазначене вище соціальне замовлення актуалізувалося ще й тому, що внаслідок ведення тривалої війни скоротилася кількість кваліфікованих працівників. Такий надзвичайно високий попит й визначив домінування в системі професійної орієнтації населення передусім інтересів держави і лише згодом бажання і можливостей особистості [19].

У 60-ті роки ХХ ст. підписано цілу низку нормативних документів, які створили підґрунтя для розбудови системи професійної орієнтації населення. У науково-дослідницьких закладах розгорнулася досліджувальна робота з питань профорієнтації. В 1963 році в Інституті педагогіки в Києві відкрили сектор профорієнтації. Вперше в історії України було створено передумову для вільного вибору професії. Здійснення політехнічного навчання створює основу для професійної орієнтації школярів. Але і при цих сприятливих умовах необхідна спеціальна цілеспрямована робота по профорієнтації [19]. На той час в теорії та практиці професійної орієнтації домінувала спрямованість змісту, форм та методів профорієнтаційної роботи на забезпечення потреби окремих галузей і регіонів у відповідних трудових ресурсах. Тому ґрунтовно розроблялися зміст, форми та методи професійної інформації, освіти агітації, пропаганди та цілеспрямованої підготовки особистості до вибору професії, які втілювалися в діяльність відкритих в середині 80-х років минулого століття 60 регіональних центрів професійної орієнтації молоді, кабінетів і куточків профорієнтації в кожній школі, навчально-методичних кабінетів координуючих центрів (у межах району – профцентри, у школі – шкільна рада тощо) та методистів з професійної орієнтації учнів.

До кінця ХХ ст. змінилися зміст і особливості трудової діяльності людини в умовах світового розподілу праці. На зміну використання у

виробництві некваліфікованої робочої сили або величезних матеріальних ресурсів і енергії, які не можуть дати високих результатів, приходять високі технології, які потребують творчих здібностей людини, формування яких займає не одне десятиліття. І вже в основі розвитку лежить прагнення особистості до реалізації свого професійного потенціалу, досягнення вершин майстерності у вчасно обраній сфері трудової діяльності. Досягається це також завдяки системі професійної орієнтації, яка покликана забезпечити умови для усвідомлення особистістю свого ставлення до себе як суб'єкта професійної праці та поведінки, що передбачає здійснення самостійного пошуку професії з урахуванням власних інтересів і можливостей, а лише згодом кон'юнктури ринку праці [19].

З отриманням Україною незалежності відбулися зміни у навчально-виховному процесі школи. В основному це були негативні зміни і трудова підготовка дітей занепала. Зменшилася кількість учнів, які проходили професійне навчання, та кількість шкіл, де воно було організоване. Такий стан роботи значно погіршив профорієнтацію учнів.

Останнє десятиріччя ХХ ст. характеризується низкою економічних негараздів у країні, що привели до падіння престижу освіти, а тому у певній частини школярів знизився інтерес до навчання. Відповідно профорієнтаційна робота погіршувалася та проводилася на низькому рівні [81].

В даний час у зв'язку з реформою освіти, ядром якої є профільне навчання, спостерігається деяке відродження інтересу до шкільної профорієнтації. У ряді шкіл з ініціативи батьків, директорів, педагогів і психологів, соціальних педагогів поновлюється профорієнтаційна робота.

Відаючи належне наявним науковим працям з вивчення різних аспектів профорієнтації школярів, відзначимо, що практично не розробленим залишається соціально-педагогічний підхід до її реалізації в умовах установи загальної освіти. Як було сказано вище, питаннями теорії та практики профорієнтації старшокласників займаються в основному представники психологічної науки. Досліджень і розробок соціальних педагогів у цій галузі

дуже мало.

Отже, проаналізувавши роботу по професійній орієнтації учнів, починаючи з початку ХХ століття ми дійшли висновку що, здебільшого вона визначалася державою і велася в інтересах держави. У наш час питання профорієнтаційної роботи вимагає нового підходу, бо в умовах ринкової економіки роль держави зменшується і щоб обрати «свою професію» важливо врахувати попит на професії на ринку праці, схильності та здібності конкретної людини. Тому в навчально-виховних закладах з ініціативи батьків, директорів, педагогів, психологів, соціальних педагогів поновлюється профорієнтаційна робота, але залишається не розробленим соціально-педагогічний підхід до її організації.

Професійна орієнтація в школі – це система учбово-виховної роботи, спрямованої на засвоєння учнями необхідного об'єму знань про соціально-економічні і психофізичні характеристики професій.

Основні напрями профорієнтаційної роботи соціального педагога в загальноосвітній школі:

- професійна просвіта (профінформація і профпропаганда);
- професійна діагностика;
- професійне виховання;
- професійне консультування.

Професійне просвітництво – науково організоване інформування про зміст трудової діяльності в різних сферах, шляхи отримання професії, актуальність її на ринку праці, а також вимоги професій щодо індивідуально-психологічних особливостей людини.

Професійне просвітництво умовно поділяють на дві форми: професійну інформацію та професійну пропаганду [66].

Професійна інформація покликана інформувати учнів про світ професій та спеціальності, про зміст роботи, умови матеріального та соціального середовища, оплату, режим праці та відпочинку, перспективи розвитку даної професії, форми та терміни навчання, можливості кар'єрного росту. Особливу

увагу приділяють просвітництву загальних вимог професії, щодо стану здоров'я людини, рівню розвитку її психологічних і психофізіологічних характеристик, особистих якостей, рівню загальноосвітньої та спеціальної підготовки [5; 66].

Профінформаційні заходи виконують не тільки пасивно-ознайомлювальну функцію, а й активно-виховну функцію, тому важливе місце у їх проведенні займає не просто надання інформації про професії, але й пропаганда деяких із них.

Профпропаганда – формування у молоді інтересу до певного виду діяльності та роз'яснення престижності робочих професій.

Професійна агітація повинна активно впливати на вибір школярами професій, потрібних суспільству. Професійна пропаганда повинна формувати позитивне відношення до проблем вибору професії, до активізації в учнів прагнення засвоїти професію, потрібну базовому підприємству, району, місту тощо.

Велика роль в просвітництві належить позакласній роботі: шкільні кружки, екскурсії на підприємства.

Для цілей профпросвітництва створюють фільми та телевізійні передачі, які дають можливість, з однієї сторони спостерігати підприємства та професії, яких не має в районі, де знаходиться школа, а з іншої – звернути увагу учнів на ті особливості праці, які вислизнули з виду під час екскурсій [67].

Почерпнути інформацію про професії та відомості про перспективні тенденції зайнятості можна з різних літературних джерел: довідники з описанням професій (спеціальностей), їх особливостей; довідники для вступників у різні учбові заклади.

Розглянемо важливість професійного виховання. Професійне виховання містить низку заходів із формування схильностей і професійних інтересів вихованців. Цей напрямок профорієнтаційної роботи передбачає передусім підвищення ефективності учбової роботи, залучення школярів до різноманітних видів позашкільної суспільно-корисної діяльності, стимулювання їхніх пізнавальних можливостей, самопізнання і самовиховання. На цій ділянці

профорієнтаційної роботи соціальний педагог має діяти у тісному контакті з класним керівником і з вчителями-предметниками. Виявляти і підтримувати інтереси школяра до різних навчальних предметів, спонукати до самостійної роботи із вивчення сфери діяльності, яка його зацікавила [13; 81].

Позитивну роль тут мають зіграти предметні гуртки і гуртки за інтересами, особливо якщо вибрані вони будуть з урахуванням переважаючого інтересу до одного з типів професійної діяльності. Адже поза сумнівами, що тільки у конкретній роботі можливе виховання професійних інтересів, виховання поваги до професії, в основі якої повинна лежати любов до праці, психологічна готовність до будь-якої роботи.

Професійне консультування – психологічна допомога людям у професійному самовизначенні, плануванні професійної кар'єри, а також у подоланні труднощів професійного життя.

Професійної консультації потребують найчастіше випускники 9-11-х класів. Вона ґрунтується на знанні схильностей та інтересів консультованого, його особистих якостей. Професійна консультація проводиться з метою допомогти старшокласнику ніби "приміряти" професії, що цікавлять його, на себе, задоволення інтересу школяра щодо конкретної спеціальності (до її змісту, вимог до якостей особистості і врахуванню протипоказань для виконання тієї чи іншої роботи). Під час консультації визначаються можливі шляхи професійного навчання, терміни навчання, перспективи професійного зростання, затребуваність фахівців на ринку праці. Профконсультація стимулює роздуми підлітка про перспективи свого особистого і професійного самовизначення, надаючи йому певні орієнтири для оцінки своєї готовності до реалізації намічених планів [67; 81].

Виділяють такі головні функції профконсультації як: інформаційна і діагностична.

Інформаційна функція передбачає надання учню інформації про професії, професійні учбові заклади.

Діагностична функція передбачає визначення рівня розвитку

фізіологічних і психологічних особливостей вихованців.

Соціальний педагог, як професійний консультант, повинен знати особливості профконсультаційної роботи з різними віковими групами школярів та досконало здійснювати діагностичне обстеження особистості з профорієнтаційною метою; запроваджувати всі етапи профконсультаційної роботи [29; 46].

Напевно, головним елементом профорієнтації є професійна діагностика. Без неї не можуть функціонувати ані професійна консультація, ані професійне виховання. Професійна діагностика займається вивченням особистості школяра, процесу росту, формування якостей, здібностей та інтересів. Це фундамент, на якому формується професійне самовизначення особистості. Діяльність ця проводиться протягом всього періоду шкільного навчання соціальним педагогом за допомогою різноманітних методик. З учнями 7-11-х класів проводити її можна за допомогою опитувальників і анкет, досить апробованих та інформаційних, а також карти профорієнтації.

Усі перераховані компоненти профорієнтації взаємопов'язані, знаходяться у взаємодії та доповнюють один одного, утворюючи певну структуру, у рамках якої будується профорієнтаційна робота [46].

Отже, щоб вибір професії був справді свідомим і вільним, необхідно враховувати принаймні такі фактори: інформованість про світ професій; знання своїх особистих особливостей; уміння співвідносити особисті якості з вимогами, які пред'являє професія і спеціальність, взаємозв'язок усіх ланок педагогічного процесу (педагогів, психолога, соціального педагога, медика та інших).

Уся шкільна робота повинна сприяти професійному самовизначенню учнів, насамперед виявленню й розвитку здібностей, формуванню мотивів вибору професії, професійних інтересів, моральних та інших якостей, важливих для майбутньої трудової діяльності.

Отже, діяльність соціального педагога з профорієнтації вихованців має напрямки: професійна освіта (профінформація, профпропаганда), професійна

діагностика, професійне виховання, професійне консультування. Усі ці етапи профорієнтаційної роботи допомагають визначити професійну спрямованість особистості.

Для підсилювання профорієнтаційної діяльності у школі повинна вестися цілеспрямована робота по налагодженню цілісної системи профорієнтації з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей вихованців, рівня готовності мотивації до здійснення свідомого професійного вибору. Як вважає Т. Шишковець, система профорієнтації школярів – це організована діяльність різних державних та суспільних організацій, закладів, школи, а також сім'ї, спрямована на здійснення процесу професійного самовизначення школярів в інтересах особистості і суспільства [83].

Загальна мета профорієнтаційної роботи – це підготовка вихованців до обґрунтованого вибору професії, що задовольняє як особисті інтереси, так і суспільні потреби. В систему профорієнтації входять наступні основні компоненти: цілі, задачі, форми, методи профорієнтаційної роботи з учнями.

Серед цілей профорієнтаційної роботи Л. Йовайша виділяє:

- надання профорієнтаційної підтримки учням у процесі вибору сфери майбутньої професійної діяльності;
- формування у школярів свідомого відношення до праці, професійне самовизначення в умовах вільного вибору сфери діяльності відповідно до своїх можливостей, здібностей і з урахуванням вимог ринку праці [34].
- До основних задач профорієнтації відноситься:
 - поступове формування у школярів внутрішньої готовності до свідомого і самостійного будування, корегування і реалізації перспектив свого професійного розвитку;
 - формування позитивного відношення до праці, як до життєвої цінності;
 - розвиток інтересу до різноманітних сфер трудової діяльності;
 - надання морально-етичної підтримки вихованцям (формування оптимістичного відношення до свого професійного майбутнього);
 - формування цілеспрямованості, винахідливості, діловитості;

- діагностика ціннісних орієнтацій, установок у виборі професії;
- розробка програми реалізації професійного вибору учня.

Зважаючи на психологічні і вікові особливості вихованців можна виділити етапи та зміст профорієнтаційної роботи в школі [29]:

У школярів молодших класів (1-4 класи) за допомогою активних засобів профорієнтаційної роботи необхідно формувати: відповідальне ставлення до праці, розуміння її ролі в житті людини й суспільства, мотивацію при виборі професії, розвиток інтересів до трудової діяльності й розмаїття світу професій.

Школярам 5-7 класів важливо розуміти свої інтереси, схильності й загальні цінності, пов'язані з вибором професії та свого місця в суспільстві. При цьому майбутня професійна діяльність стає для підлітка способом налагодження власного способу життя, шляхом до реалізації власних можливостей і досягнення мети. Перевага віддається груповим формам роботи.

Учням 8-9 класів необхідно розширювати уявлення про професії народного господарства, перспективи професійного зростання та майстерності, правила вибору професії, а також уміння адекватно оцінювати свої можливості відповідно до вимог обраної професії.

Учням 10-11 класів слід формувати готовність до обґрунтованого вибору професії та планування перспектив отримання подальшої освіти. А також розвивати здібності до аналізу сучасного ринку праці через засвоєння понять, що належать до планування професійної діяльності (ринок праці, професійна кар'єра, професійно важливі риси, професійна компетентність, професійна мобільність тощо).

Метод у профорієнтації є способом управління процесом формування професійного самовизначення особи школяра через надання певної форми і структури предмету профорієнтаційного впливу відповідно до поставлених цілей [25]. Не зважаючи на те, що сучасна теорія і практика професійної орієнтації мають в своєму розпорядженні великий арсенал форм і методів профорієнтаційного впливу на особу школяра, проблема методів залишається надзвичайно актуальною. До тепер немає єдиної їх класифікації. Багато в чому

це зумовлено тим, що більшість форм і методів, використовуваних у практиці профорієнтаційної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл, носять міждисциплінарний характер. Залежно від прийнятого за основу критерію їх групують по-різному.

На думку Є. Климова [36] основними методами профорієнтації є:

- інформаційно-довідкові, просвітницькі методи:
 - професіограма – вичерпний опис особливостей певної професії, що розкриває зміст професійної праці, а також вимог, які вона ставить перед людиною;
 - довідкова література (при умові достовірності такої довідкової інформації);
 - інформаційно-пошукові системи – ПС: «ручні» варіанти (карточні, бланкові, у вигляді картотек тощо), комп'ютеризовані (банки інформації);
 - професійна реклама, агітація;
 - екскурсії школярів на підприємства та в учбові заклади;
 - зустрічі школярів із спеціалістами по різних професіям;
 - пізнавальні і просвітницькі лекції про шляхи рішення проблем самовизначення;
 - профорієнтаційні уроки зі школярами;
 - учбові фільми та відеофільми;
 - використання засобів масової інформації;
 - різні ярмарки професій та їх модифікації.
- Методи професійної психодіагностики:
- бесіди-інтерв'ю закритого типу;
 - відкриті бесіди-інтерв'ю;
 - опитувальники професійної мотивації;
 - опитувальники професійних здібностей;
 - «особисті» опитувальники;
 - проектні особисті тести;
 - методи спостереження;

- збір інформації про учнів від знайомих, від батьків і товаришів, від педагогів і інших спеціалістів;

- психофізіологічні дослідження;

- «професійні проби»;

- використання різних ігрових і тренінгових ситуацій;

- використання для дослідження робітників різних тренажерів, на яких не тільки відпрацьовуються трудові навички, а й вивчається та прогнозується сама готовність засвоювати нові професійні дії.

Методи морально-емоційної підтримки клієнтів:

- групи спілкування;

- тренінги спілкування;

- профорієнтаційні й профконсультаційні активізуючі методи (ігри);

- різні успішні приклади самовизначення;

- «свята праці», які піднімають престиж конкретних професій.

Методи надання допомоги у конкретному виборі і прийнятті рішення:

- побудування «ланцюжка» послідовних дій, що забезпечують реалізацію наміченої мети і перспектив, які дозволяють наочно (на папірці) представити учню і самому педагогу можливі життєві перспективи вихованця;

- будування системи різних варіантів дій;

- використання різних схем альтернативного вибору [36].

Форма соціально-профорієнтаційної роботи соціального педагога – це спосіб організації взаємодії соціального педагога й особи, яка вирішує проблему професійного самовизначення, заздалегідь визначений порядком, місцем та організаційною процедурою [46].

Виділимо загальні форми:

- індивідуальні;

- групові;

- колективні.

Найбільш оптимальною формою профорієнтаційної роботи, на нашу думку, є групова. Коли учні працюють у групі, перед людиною відкривається

можливість побачити себе очима інших. Групу організують для впливу міжособистісних стосунків з метою розвитку соціально-психологічної компетентності, навичок спілкування та взаємодії. Головний метод в групі – вільна дискусія без попередньо прийнятого плану в поєднанні з ігровими методиками. Висока активність вихованців у роботі дає змогу вирішувати проблеми соціально-професійного самовизначення. Ефективність цієї форми роботи визначено специфікою групового спілкування. Включення учнів у таку діяльність дозволяє розкрити суб'єктивний внутрішній світ однієї людини й проаналізувати її світоглядну позицію іншими. У спілкуванні людина самовизначається, пізнає власні особливості, виробляє адекватну самооцінку [57].

Особливості та специфіка теоретичних основ професійної орієнтації, її понятійного апарату і завдань накладає особливий відбиток на використання та конкретні форми даних методів в умовах профорієнтаційної роботи зі школярами. Причому слід зазначити, що деякі їх різновиди виникли і були введені в практику саме як методи профорієнтації. До них слід віднести різні форми індивідуальних і групових професійних консультацій, професійні проби, психолого-педагогічні технології розвитку професійної самосвідомості школярів, вивчення ступеня професійної придатності, професіографія тощо [46].

Таким чином, виділені форми і методи охоплюють велике коло профорієнтаційних заходів, що враховують індивідуально-психологічні та вікові особливості учнів різних закладів освіти і направлені на розвиток їх професійного самовизначення. Тож планування і організація соціально-педагогічної профорієнтаційної роботи зі школярами має здійснюватися з урахуванням різноманіття наявного арсеналу профорієнтаційних форм і методів. Крім того, специфіка саме соціально-педагогічної роботи у цьому напрямку допоможе не тільки виявити нахили, здібності та інтереси людини й громади, а й забезпечить адаптивні навички, зокрема, у професійному плані, які будуть затребувані у сучасному світі.

2.2. Експериментальна перевірка змісту, форм та методів соціально-педагогічної роботи з активізації професійного самовизначення старшокласників в умовах загальноосвітньої школи

Розробка та впровадження моделі соціально-педагогічної роботи з активізації професійного самовизначення старшокласників передбачає проведення певного діагностичного зрізу, який відобразить стан того, наскільки старшокласники готові до професійного самовизначення. Тому, перш за все, вважаємо за необхідне визначити критерії та показники рівня готовності старшокласників до професійного самовизначення.

Структура готовності старшокласників до професійного самовизначення, згідно науковим розробкам багатьох вчених, містить у собі чотири компонента: 1) мотиваційний, де його складниками є інтерес до професії, намір обрати спеціальність і мотиви такого вибору; 2) когнітивний, складниками якого є знання змісту певних спеціальностей, знання теоретичних основ діяльності та самооцінка власних якостей та можливостей; 3) практично-дійовий, який складається з практичних умінь, а також особистісного професійного плану і практичних заходів щодо його реалізації; 4) креативний, який містить творчий підхід до вирішення поставлених завдань, а також виявлення і розвиток природних здібностей [50; 77]. Цю структуру було враховано при визначенні критеріїв готовності старшокласників до професійного самовизначення.

Відповідно до умов дослідження критеріями було обрано: інформованість старшокласників щодо різних професій; розвиток власних професійних інтересів та намірів; особливості мотивації вибору професії; усвідомлення власних здібностей і нахилів.

Показниками першого критерію – «інформованість старшокласників щодо різних професій» обрано обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва, а також навчальних закладів, у яких готують певних спеціалістів.

Показниками другого критерію – «розвиток власних професійних інтересів та намірів» є наявність та стійкість власних професійних інтересів та

намірів; здійснення вибору майбутньої професії.

Показник третього критерію – «особливості мотивації вибору професії» - самостійність вибору професії.

Показники четвертого критерію – «усвідомлення власних здібностей і нахилів» – знання власних здібностей та нахилів та їх адекватне співвідношення із майбутньою професією; наявність або обдумування «запасного» варіанту.

Відповідно до цих критеріїв було визначено наступні рівні готовності старшокласників до професійного самовизначення:

Високий рівень. Учні володіють інформацією щодо різних професій; розуміють зміст багатьох спеціальностей, орієнтуються щодо різних галузей виробництва. Мають певні професійні інтереси та наміри; вибір професії фактично здійснений або обирають між двома-трьома суміжними спеціальностями. Вибір зроблено самостійно, на основі власного досвіду та поінформованості. Превалює саме інтерес до професії, а не тільки її престижність (високооплачуваність тощо). Учні усвідомлюють власні здібності і адекватно співвідносять їх з майбутньою професією. Мають «запасний» варіант на випадок неможливості за будь-яких причин отримати бажану професію (висока оплата навчання; зниження попиту на обрану професію).

Середній рівень. Учні володіють інформацією щодо основних/розповсюджених професій; орієнтуються щодо різних сфер виробництва. Мають нестабільні професійні інтереси та наміри; вибір професії не здійснено, можуть обирати між спеціальностями з різних галузей. Вибір здійснюється не самостійно, під впливом родичів, друзів. Превалює не інтерес до професії, а її престижність, оплата праці, можливості для навчання, просування по «шляху найменшого опору». Учні не достатньо адекватно оцінюють власні здібності, нахили.

Низький рівень. Учні не володіють достатньою інформацією щодо багатьох, у тому числі і розповсюджених, спеціальностей; слабо орієнтуються щодо основних сфер виробництва. Не мають стабільних професійних інтересів і

намірів. Вибір професії не зроблено, або постійно змінюється під впливом обставин (батьки, друзі тощо). Інтерес до професії відсутній або нестійкий. Не достатньо усвідомлюють власні здібності і нахили.

Експериментальна робота проводилась у 10-х класах загальноосвітньої школи № 25 м. Запоріжжя (24 учня у експериментальній та 26 учнів у контрольній групах). На першому, констатувальному етапі було проведено дослідження вихідного рівня готовності старшокласників до професійного самовизначення. Було використано інтерв'ю, анкетування (дод. А); ранжування мотивів вибору професії (дод. Б), методика А. Йовайши «Що мені подобається?» та опитування вчителів та батьків (дод. Г).

Дослідження за першим критерієм передбачало аналіз інтерв'ю та анкетування. Метод інтерв'ювання – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника [10].

Порівняно з анкетуванням, інтерв'ю має певні переваги. По-перше, інтерв'ю надавало можливість більш глибоко проникнути у соціально-психологічні причини поведінки учнів. По-друге, під час його проведення можливо було встановити ступінь відвертості респондента. По-третє, інформація, що збирається за допомогою інтерв'ю, надходить більш швидко й повно; вона, зазвичай, є безпосередньою та яскравою.

За процедурою проведення було використане фокусоване інтерв'ю (короткочасна бесіда, мета якої полягала в отриманні інформації про конкретну проблему, процес, про реакції суб'єкта на задану дію).

Інтерв'ю мало таку структуру:

- а) вступ, налаштування на розмову, на співробітництво;
- б) загальні питання;
- в) вільні висловлювання досліджуваного;
- г) уточнюючі запитання;
- д) зняття напруження і вираження вдячності за участь в розмові.

Інтерпретація отриманих у ході інтерв'ю результатів має частково

суб'єктивний характер, тому вони розглядалися комплексно з іншими методиками. Основу для інтерв'ю було взято з анкетних запитань.

Наступним було анкетування учнів, яке проводилося у груповій формі. Рівні готовності підраховувались наступним чином. Відповіді старшокласників оцінювались за наведеними вище критеріями та показниками. Тобто, якщо вони обирали варіанти відповідей, які свідчили про самостійний й обдуманий вибір професії, про можливість самореалізації в ній тощо, то ці відповіді відносились до високого рівня. Оцінювалась анкета в цілому із додаванням результатів інтерв'ю. Обробка результатів, отриманих у ході інтерв'ю та анкетування дозволило зробити висновки щодо рівня готовності старшокласників до професійного самовизначення за першим критерієм: інформованість старшокласників щодо різних професій. Отже, обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва у контрольній та експериментальній групах суттєво не відрізнялась – 38,5 % учнів контрольної та 37,5 % експериментальної групи показали високий рівень обізнаності; 34,6 % контрольної та 33,3 % експериментальної на середньому рівні та 26,9 % контрольної групи і 29,2 експериментальної знаходились на низькому рівні.

Знання старшокласників щодо навчальних закладів, де готують певних спеціалістів обох груп також не суттєво відрізнялися. Високий рівень виявлено у 34,6 % учнів контрольної групи та 33,3 % експериментальної; середній рівень притаманний 38,5 % контрольної та 37,5 % учнів експериментальної групи; низький рівень – у 26,9 % контрольної та у 29,2 % експериментальної групи.

Таким чином, за першим критерієм отримали наступні дані (рис. 2.1).

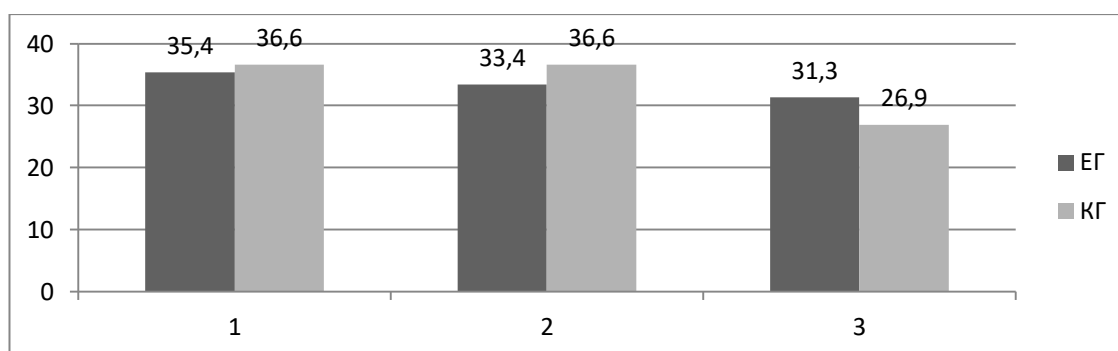

Рисунок 2.1. – Інформованість старшокласників щодо професій, у %

На рисунку перша пара стовпчиків відображує дані високого рівня, друга – середнього, третя – низького. У кожній парі перший зі стовпчиків відповідає експериментальній групі, другий – контрольній. Як бачимо, дані суттєво не відрізняються. Високий рівень отримали 36,6 % учнів контрольної групи та 35,4 % учнів експериментальної; середній рівень показали 36,6 % контрольної та 33,4 % експериментальної групи; низький рівень виявлено у 26,9 % контрольної та 31,3 % експериментальної групи.

Діагностика за другим критерієм – «розвиток власних професійних інтересів та намірів» проводилася за допомогою анкетування, інтерв'ю та методики А. Йовайши «Що мені подобається?» Для розподілу старшокласників на рівні було здійснено співставлення відповідей при інтерв'юванні та на анкетні запитання з результатами опитування за методикою А. Йовайши. До високого рівня було віднесено старшокласників, у яких власні професійні інтереси та наміри виявлялись стійкими та співпадали за всіма опитуваннями та якими було зроблено вибір майбутньої професії.

Результати діагностування за другим критерієм відображено на рисунку 2.2.

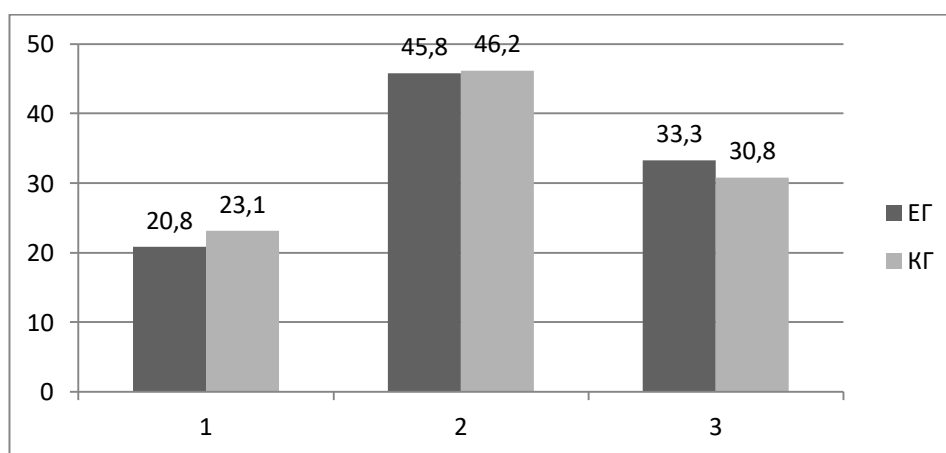

Рисунок 2.2. – Розвиток власних професійних інтересів та намірів.

На рисунку перші стовпчики відображують стан розвитку професійних інтересів учнів експериментальної групи, другі – контрольної. Як бачимо, дані приблизно однакові, – високий рівень у контрольній групі виявлено у 23,1 %

учнів, у експериментальній – 20,8 %; середній рівень виявлено у 46,2 % учнів контрольної групи та у 45,8 % експериментальної; низький рівень – 30,8 % контрольної та 33,3 % експериментальної групи.

Визначення рівнів за третім критерієм – «особливості мотивації вибору професії» досліджувався за допомогою виявлення ступеню самостійності при виборі професії. Було використано анкетування та ранжування мотивів вибору професії. При цьому проводився якісний аналіз відповідей на запитання № 2; № 3; № 5; № 13 та аналіз ранжування мотивів вибору професії. До високого рівня було віднесено учнів, які, відповідаючи на анкетні запитання, віддавали перевагу відповідям, що свідчили про самостійність вибору, а при ранжуванні мотивів на перші місця ставили «цікаву роботу»; «можливість самореалізації».

За третім критерієм високий рівень виявлено у 19,2 % учнів контрольної групи та у 20,8 % експериментальної; середній рівень притаманний 42,3 % контрольної та 41,7 % експериментальної групи; низький рівень – у 38,5 % контрольної та у 37,5 % експериментальної групи.

Ступінь усвідомлення власних здібностей і нахилів (четвертий критерій) визначався за допомогою анкети (зокрема, запитання № 1; № 10; № 11), методики А. Йовайши та опитування батьків й вчителів. Було здійснене співставлення результатів анкетування та опитування і у випадку збігу відповідей респондента було віднесено до високого рівня. У випадках, коли відповіді мали серйозні розбіжності за трьома параметрами (опитування батьків/вчителів, анкетування та результати за методикою А. Йовайши) – йшлося про низький рівень. Інші варіанти віднесено до середнього рівня.

Отже, за четвертим критерієм отримано наступні результати: високий ступінь усвідомлення власних здібностей і нахилів виявлено у 30,8 % респондентів контрольної групи та 29,2 % експериментальної; середній рівень – у 50 % контрольної та 45,8 % експериментальної групи; на низькому рівні – 19,2 % контрольної та 25 % експериментальної групи.

Підрахунок середніх значень за всіма критеріями дозволив зробити висновки щодо вихідного рівня готовності старшокласників до професійного

самовизначення (рис. 2.3.)

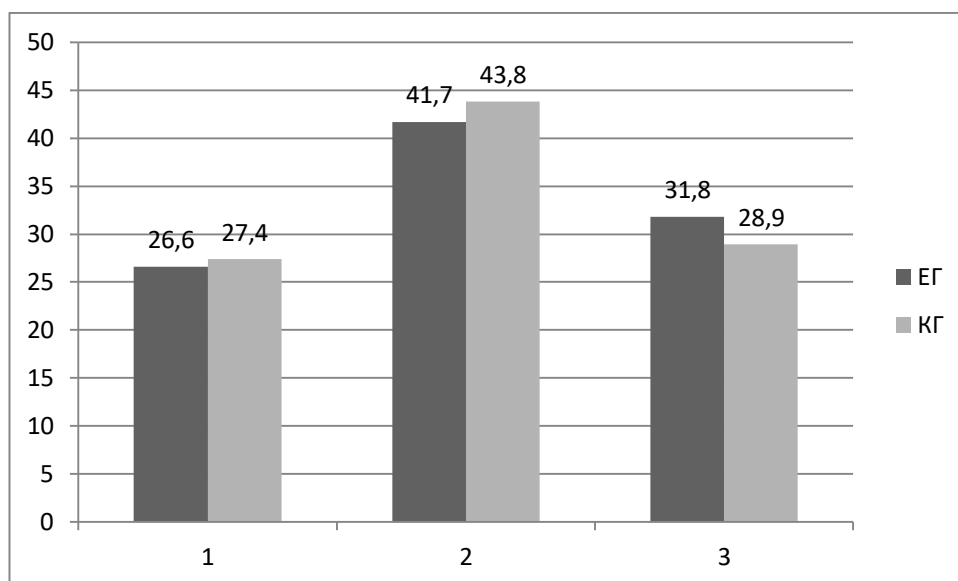

Рисунок 2.3. – Рівні готовності старшокласників до професійного самовизначення.

Перший рядок діаграми відображає результати експериментальної групи; другий – контрольної. Як видно з рисунку рівні готовності до професійного самовизначення учнів обох груп не мають суттєвої різниці. Високий рівень виявлено у 27,4 % респондентів контрольної групи та 26,6 % експериментальної; середній рівень у 43,8 % контрольної та 41,7 % експериментальної; низький рівень у 28,9 % контрольної та 31,8 % експериментальної групи.

Таким чином, проведений констатувальний експеримент дозволив визначити вихідний стан проблеми готовності старшокласників до професійного самовизначення, що й обумовило подальшу експериментальну перевірку змісту, форм та методів соціально-педагогічної роботи щодо професійного самовизначення означеної категорії.

Дані теоретичного та експериментального дослідження проблеми професійного самовизначення старшокласників доводять необхідність цілеспрямованої роботи з означеною категорією щодо профорієнтації та сприяння професійному самовизначенню.

Формувальний експеримент проводився у 10 класі ЗОШ № 25, у якому

навчається 24 старшокласника. Робота проводилася протягом п'яти місяців, з грудня до квітня 2019 року, була узгоджена з класним керівником класу, соціальним педагогом та психологом школи. Адміністрація та батьки учнів також дали згоду на проведення соціально-педагогічної роботи з професійного самовизначення старшокласників даного класу.

Наша робота була умовно поділена на традиційні чотири складові профорієнтації: професійна просвіта (профінформація і профпропаганда); професійна діагностика; професійне виховання; професійне консультування. Особлива увага приділялась учням, яких за даними психолого-педагогічних досліджень, проведених фахівцями школи, було віднесено до групи ризику.

Поділяємо думку багатьох вчених [50; 61; 77], що важливим є особистісно-орієнтований підхід у допрофесійній підготовці учнів, який передбачає:

- розвиток мотивації пізнавальної діяльності, вибору майбутньої професії;
- створення умов для розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу (учнів, викладачів, управлінського персоналу);
- створення дієвих стимулів наукового (світоглядного), допрофесійного, соціального розвитку суб'єктів освітнього процесу, акцентування уваги на виявленні професійно важливих якостей особистості;
- впровадження у навчально-виховний процес і процес допрофесійної підготовки сучасних психолого-педагогічних технологій розвитку особистості;
- гнучкий і варіативний освітній процес;
- корекція соціального і професійного самовизначення особистості;
- моніторинг допрофесійної підготовки учнів (психодіагностичний, дидактичний).

Для реалізації особистісно-орієнтованого підходу у допрофесійній підготовці необхідно, насамперед, виділити з-поміж інших ті якості особистості, які будуть притаманні майбутньому випускнику.

Взагалі ми орієнтувались на те, що результатом побудови особистого

професійного плану має бути:

- розуміння учнем необхідності професійної підготовки для повноцінного професійного та особистісного самовизначення й самореалізації;
- загальна орієнтація у світі професій, тобто макроінформаційна основа професійного самовизначення;
- загальна орієнтація у соціально-економічній ситуації в країні;
- визначення віддаленої перспективної професійної мети та її узгодження з іншими життєвими цілями;
- визначення близьких та найближчих професійних цілей як етапів та засобів досягнення віддаленої професійної мети;
- мікроінформаційна основа самовизначення, тобто знання про обрані професії та відповідні спеціальності, шляхи їх набуття, перспективи працевлаштування;
- уявлення про можливі зовнішні перепони на шляху до визначеної професійної мети та знання способів їх подолання;
- уявлення про внутрішні перепони (власні недоліки), які ускладнюють досягнення професійних цілей, а також знання своїх позитивних якостей, які сприятимуть реалізації професійних планів та перспектив (самопізнання як важлива частина здійснення самовизначення);
- знання шляхів та засобів подолання внутрішніх недоліків та оптимального використання позитивних якостей, які сприятимуть підготовці до самостійного та усвідомленого вибору професії;
- наявність системи резервних варіантів вибору професії на випадок неможливості реалізувати або невдачі за основним варіантом самовизначення;
- початок практичної реалізації особистої професійної перспективи та її коригування за принципом зворотного зв'язку.

У процесі реалізації формувального експерименту нами були запропоновані такі засоби забезпечення професійного самовизначення старшокласників.

- профорієнтаційні тренінги; професійне консультування;

- проектні роботи; профільні і професійні проби;
- робота з «портфоліо», або «щоденником вибору професії».
- комплекс професіографічно-дослідницьких завдань.

Особливої уваги заслуговує робота з портфоліо [64]. Робота з портфоліо (або щоденником вибору професії) дозволяє старшокласнику організувати самоконтроль, усвідомити, як відбувається процес підготовки до майбутньої професії, освоєння певної діяльності, зробити висновки про те, наскільки ефективні для нього особисто ті чи інші стратегії, наскільки вони відповідають його індивідуальності, та оцінити свої досягнення й можливості, а також власне просування до оволодіння майбутньою професією. У своїй роботі ми використовували варіант щоденника, запропонований Л. Гуцан [64], що складається з семи розділів:

Моє резюме. Розділ складається з тих самих блоків, що і резюме при прийнятті на роботу, і є першим досвідом його написання (прізвище, ім'я, по-батькові; дата народження; адреса, телефон; освіта; мета пошуку роботи; досвід роботи; додаткова інформація; рекомендації).

Мої поточні цілі, плани й аналіз виконання. На початку кожного місяця учень:

- ставить перед собою цілі, які стосуються підготовки до вступу до професійного навчального закладу або підготовки до успішної діяльності за обраною професією (це може бути: підвищення досягнень у навчанні; опанування необхідними навичками; виховання рис характеру тощо);
- складає план дій, спрямованих на досягнення поставленої цілі, визначає очікувані труднощі.

Наприкінці кожного місяця учень робить письмовий аналіз своєї діяльності та її результатів (рівень досягнення цілей, вирішення завдань; труднощі, яких я не очікував; мої дії та вчинки, що заслуговують уваги).

Мої роботи. Цей розділ містить перелік і опис основних форм та напрямів навчальної і творчої активності учня: факультативи, які відвідує учень, позашкільні гуртки, наукові роботи, власні наукові, культурні праці, проекти

тощо. В ньому відображені як напрям активності, так й інформація про регулярність занять (епізодично, системно), їх тривалість і результативність.

У звіті про участь у проекті відображають такі відомості: назва проекту; його мета і завдання; особисті цілі учня у проектній діяльності; стислий опис перебігу; учасники; результати проекту; його місце в навчальному процесі (де можна використовувати створений під час реалізації проекту матеріал); чого учень навчився під час роботи над проектом.

4. Мої досягнення. Результати навчальних досягнень учня (успішність), перемоги в олімпіадах, різних конкурсах, змаганнях тощо.

5. Відгуки, рекомендації і консультації. Характеристики ставлення учня до різних видів діяльності, які надають йому класний керівник, вчителі, педагоги позашкільних закладів, керівники спортивних секцій, батьки тощо. Рекомендації соціального педагога та психолога щодо вибору професії і самовдосконалення. Зауваження лікаря стосовно обмежень при виборі професії і шляхів зміцнення здоров'я.

6. Важлива інформація. Інформація, яку здобув сам учень і яка стосується побудови його освітньої траєкторії, професійного плану, або розвитку особистісних якостей.

7. Результати виконання.

Окрім того, у рамках першої складової – профпросвіти було проведено низку заходів щодо надання інформації про світ професій, про особливості спеціальностей різних галузей виробництва/промисловості. Було проведено п'ять тематичних інтерактивних лекцій, з використанням відео- та фотоматеріалів та у формі електронних презентацій. Лекції проводились по 30-40 хвилин, у рамках класних годин. Після лекцій учням пропонувалося обговорення переглянутого матеріалу.

Класним керівником та за участю автора дослідження було проведено екскурсії до підприємств міста. Після екскурсій проведено розгорнуті підсумкові бесіди, на яких старшокласники ставили запитання, уточнювали особливості та вимоги до тих чи інших спеціальностей.

Крім того, для отримання інформації про професії, з огляду на те, що не завжди існує можливість провести екскурсії, до школи було запрошено представників деяких галузей виробництва. Запрошення спеціалістів відбувалося за бажанням самих школярів. Так, діти виявили бажання поспілкуватись з ІТ-спеціалістами, журналістами, представниками правоохоронних органів, психологами. Учні ставили багато запитань, серед яких на перших місцях були питання про оплату праці, про те, наскільки цікавий сам процес роботи, де можна отримати дану спеціальність і чи є вакансії на ринку праці. Підсумкові бесіди показали, що старшокласники узнали багато нового і в них з'явилися нові питання, яких не було до зустрічі зі спеціалістами: «Чи залишиться дана професія затребуваною на ринку праці через кілька років, коли вони отримають спеціальність?»; «Чи важлива наявність певних здібностей для професії?»; «Як дізнатися, чи підходить мені ця професія?»; «Що важливіше – гідна оплата чи цікава робота?»; «Як це поєднати?» тощо.

По суті, подібне інформування старшокласників щодо нюансів різних професій сприяло формуванню у останніх професійного досвіду [50]. У структурі досвіду виділяють три складові: мотиваційна, інформаційна, операційна. Мотиваційна складова включає оцінки, орієнтації, інтереси, цілі. В. Мачуський вважає, що мотиваційна складова є найважливішою для процесу набуття досвіду та його змісту. Інформаційна складова складається з освоєних уявлень та понять, знання законів тощо. До операційної складової досвіду належать сформовані дії, наявність умінь та навичок, уміння приймати рішення та діяти відповідно до ситуації, що склалася, готовність до варіативних дій у життєвих ситуаціях вибору.

Процес набуття досвіду також залежить від особистісних властивостей суб'єкта, що відображають розвинені особистісні якості, важливі для будь-якої діяльності, та сформовані інтелектуальні здібності. Чим більш кмітлива, ініціативна, обізнана з різних сфер життя людина, тим легше відбувається процес набуття досвіду, тим глибший та змістовніший буде досвід за своїм

наповненням.

Допрофесійний досвід учнів автор визначає як елементарну форму відбиття професійної діяльності, що, з одного боку, є сукупністю отриманих раніше знань про сутність професійних стосунків та понять, сформованих елементарних професійних вмінь і навичок, з іншого – виступає необхідною умовою для подальшого їх збагачення.

Наступною складовою нашої роботи була професійна діагностика старшокласників, яка з одного боку дозволяла виявити нахили/здібності та інтереси учнів, а з іншого слугувала стимульним матеріалом щодо активізації старшокласників у професійному самовизначенні. Для діагностики було використано диференційно-діагностичний опитувальник Є. Климова (ДДО), анкету А. Йовайши «Що мені подобається?» (дод. В) та опитувальник професійної спрямованості інтересів [50] (Дод. Г).

Для нашого дослідження не було суттєвим те, які саме інтереси/нахили виявлено у старшокласників, проте суттєвим вважаємо те, що лише у 33,3 % учнів професійні інтереси можна було вважати сформованими, інші 66,7 % учнів показали приблизно однакові результати у різних професійних сферах або взагалі виявили незначний інтерес до професійного самовизначення.

У процесі діагностики професійних нахилів спостерігалось поступове збільшення інтересу старшокласників до власного професійного самовизначення.

У рамках наступної складової – професійне виховання, яке червоною ниттю проходить через інші складові, було проведено ряд заходів, які, на нашу думку сприяли активізації старшокласників щодо професійного самовизначення.

Так, було організовано та проведено 2 тематичні брейн-ринги, з використанням презентаційних технологій. У рамках гри-змагання учням пропонувалось відповісти на ряд запитань, які стосувалися тих чи інших професій. При цьому підбір запитань відбувався з врахуванням тих професій, які найбільше цікавили учнів та тих, які, на думку спеціалістів, є затребуваними

сьогодні на ринку праці (зокрема, технічні та робочі спеціальності).

Крім того, згідно результатів діагностики професійних інтересів та з урахуванням їхніх побажань, старшокласників було поділено на 6 груп, яким було запропоновано розробити дослідницькі проєкти, які б відображали сутність тієї чи іншої професійної сфери або конкретної професії (на вибір).

Ще однією формою роботи зі старшокласниками було проведення профорієнтаційних ігор [65; 66]. Профорієнтаційні ігри спрямовані на спонукання учасників до усвідомленого вибору професії; визначення перспективних життєвих та професійних цілей; управління особистим професійним планом тощо.

Серед таких ігор – «Вперед, у майбутнє» – суть якої полягала у переконанні учасників відповідально поставитися до вибору життєвої стратегії, показала можливість і необхідність планування свого майбутнього. Старшокласникам пропонувалася унікальна можливість майже за 2 роки до закінчення школи відчутти себе випускником, студентом, молодим спеціалістом, спробувати «на смак» різні варіанти свого майбутнього, задалегідь спрогнозувати його, подивитися на отримані результати й змінити їх, якщо виникне потреба.

Ще одна гра «Вгадай професію», метою якої є ознайомлення школярів з науковою схемою аналізу професій. Гра розрахована на роботу із класом. Активно використовується класна дошка. На попередньому занятті або відразу перед грою школярі повинні бути ознайомлені з «формулою професії». Бажано не тільки розповісти про «формулу», а й проаналізувати з її допомогою кілька професій разом із класом. Головна лінія розвитку гри – в пошуку оптимальної (ігрової) схеми аналізу професії. Використовувались також деякі процедурні вдосконалення: заповнення часу на обмірковування стимулюючою музикою тощо.

Крім того, проведено ігри «Асоціація», – яка дозволяла виявити емоційне ставлення до різних професій, і, оскільки характер цього ставлення сильно впливає на вибір професії, ведучий одержує досить важливу інформацію про

клас у цілому й про окремих учнів, тому що за один урок в окремій грі можуть взяти активну участь багато школярів; гра «Профоконсультація», яка дозволяла визначити готовність учнів працювати зі схемою професій. Оскільки ця гра ведеться з невеликою групою, ведучій одержує цінну інформацію про кожного учня; гра «Пастки-капкани» – для підвищення рівня усвідомлення можливих перешкод «пасток» на шляху до професійних цілей і уявлення про шляхи подолання перешкод; гра «Спляче місто» – спрямована на підвищення в учнів рівня усвідомлення особливостей трудової діяльності в найбільш престижних у даний момент трудових сферах діяльності з урахуванням специфіки періоду, в якому знаходиться країна.

Остання складова – професійне консультування – здійснювалось протягом всього формувального експерименту та стосувалась, перш за все, обговорення результатів діагностики та визначення подальших професійних планів та перспектив. Консультування проводилось як для учнів так і для їх батьків, за запитами, що виникали у процесі роботи. Втім, як показав досвід, особливої зацікавленості у індивідуальних консультаціях профорієнтаційного спрямування виявлено не було. Значно більший інтерес викликали інші види роботи, перелічені вище.

Таким чином, у експериментальному класі було впроваджено обґрунтовані зміст, форми та методи роботи соціального педагога щодо активізації професійного самовизначення старшокласників. Результати формувального експерименту подано у наступному підрозділі.

2.3. Аналіз результатів проведеної роботи соціального педагога з активізації професійного самовизначення старшокласників

Описаний нами формувальний експеримент полягав у організації цілеспрямованого впливу діяльності соціального педагога на професійне самовизначення старшокласників. Заключним етапом дослідження було

одержання підсумкових даних дослідно-експериментальної роботи, які відбивають динаміку активізації старшокласників, щодо професійного самовизначення. Отже, було проаналізовано стан професійного самовизначення старшокласників за чотирма, описаними вище критеріями та порівняно отримані результати з результатами контрольної групи.

Контрольне дослідження за першим критерієм – «інформованість старшокласників щодо різних професій» показало зростання рівня інформованості в експериментальній групі у порівнянні з контрольною. Згідно визначеним показникам даного критерію перевірялись обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва, а також навчальних закладів, у яких готують певних спеціалістів. Як і на констатувальному етапі, на контрольному використовувались фокус-інтерв'ю та анкетування.

Обробка результатів, отриманих у ході інтерв'ю та анкетування дозволило зробити висновки щодо рівня готовності експериментальної та контрольної груп старшокласників до професійного самовизначення за першим критерієм: інформованість старшокласників щодо різних професій.

Отже, обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва у контрольній та експериментальній групах після проведеної роботи мало певну різницю – 46,2 % учнів контрольної та 62,5 % експериментальної групи показали високий рівень обізнаності; 38,5 % контрольної та 33,3 % експериментальної на середньому рівні та 15,4 % контрольної групи і 4,2 % експериментальної знаходились на низькому рівні.

Результати порівняння даних, отриманих після формувального експерименту з даними констатувального показано у табл. 2.1.

Як бачимо з таблиці, різниця між показниками до і після експерименту змінилися: кількість учнів високого рівня у контрольній групі збільшилася на 7,7 %, у експериментальній на 25 %; середній рівень у контрольній групі збільшився на 3,9 %, у експериментальній кількість учнів дорівнює попереднім результатам; низький рівень у контрольній групі зменшився на 11,5 %, у експериментальній – на 25 %. Тобто, в обох групах відбувся певний прогрес

щодо обізнаності учнів у світі професій, втім, у експериментальній групі цей прогрес виявився значнішим.

Таблиця 2.1.

Обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва

Рівні	Кількість учнів у %				Різниця між показниками до і після експерименту	
	До експерименту		Після експерименту		КГ	ЕГ
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Високий	38,5	37,5	46,2	62,5	+7,7	+25,0
Середній	34,6	33,3	38,5	33,3	+3,9	0,0
Низький	26,9	29,2	15,4	4,2	-11,5	-25,0

Знання старшокласників щодо навчальних закладів, де готують певних спеціалістів обох груп також стало відрізнятися. Високий рівень виявлено у 46,2 % учнів контрольної групи та 66,7 % експериментальної; середній рівень притаманний 42,3 % контрольної та 25 % учнів експериментальної групи; низький рівень – у 11,5 % контрольної та у 8,3 % експериментальної групи. Результати порівняння даних до і після експерименту подано у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Знання старшокласників щодо навчальних закладів

Рівні	Кількість учнів у %				Різниця між показниками до і після експерименту	
	До експерименту		Після експерименту		КГ	ЕГ
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Високий	34,6	33,3	46,2	66,7	+11,6	+33,4
Середній	38,5	37,5	42,3	25,0	+3,8	-12,5
Низький	26,9	29,2	11,5	8,3	-15,4	-20,9

Отже, за даними дослідження кількість учнів високого рівня у

контрольній групі збільшилася на 11,6 %, а у експериментальній на 33,4 %; середній рівень у контрольній групі збільшився на 3,8 %, а в експериментальній зменшився на 12,5 %; низький рівень у контрольній групі зменшився на 15,4 %, а у експериментальній – на 20,9 %.

Контрольне дослідження за другим критерієм – «розвиток власних професійних інтересів та намірів» показало зростання рівня розвитку професійних інтересів та намірів в експериментальній групі у порівнянні з контрольною. Згідно визначеним показникам даного критерію перевірялись наявність та стійкість власних професійних інтересів та намірів учнів; здійснення ними вибору майбутньої професії. Як і на констатувальному етапі, на контрольному використовувались анкетування, інтерв'ю та методика А. Йовайши «Що мені подобається?».

Обробка результатів, отриманих у ході діагностики дозволило зробити висновки щодо нового рівня готовності експериментальної та контрольної груп старшокласників до професійного самовизначення за другим критерієм. Для розподілу старшокласників на рівні було здійснено співставлення відповідей при інтерв'юванні та на анкетні запитання з результатами опитування за методикою А. Йовайши як і на констатувальному етапі. До високого рівня було віднесено старшокласників, у яких власні професійні інтереси та наміри виявлялись стійкими, співпадали за всіма опитуваннями та якими було зроблено вибір майбутньої професії. Отже, високий рівень виявлено у 26,9 % учнів контрольної та 37,5 % експериментальної групи; середній рівень показали 50 % контрольної та 45,8 % експериментальної групи; низький рівень – у 23,1 % контрольної та 16,7 % експериментальної групи.

Результати порівняння даних, отриманих після формувального експерименту з даними констатувального показано у табл. 2.3.

Як бачимо, з'явилася певна різниця між контрольною та експериментальною групами: високий рівень збільшився у контрольній групі на 3,8 % учнів, у експериментальній на 16,7 %; середній рівень у контрольній групі збільшився на 3,8 %, у експериментальній не змінився; низький рівень у

контрольній групі зменшився на 7,7 %, у експериментальній – на 16,6 %. Звернемо увагу, що найпомітніші зміни відбулися за рахунок суттєвого збільшення високого та зменшення низького рівня у експериментальній групі.

Таблиця 2.3.

Розвиток власних професійних інтересів та намірів

Рівні	Кількість учнів у %				Різниця між показниками до і після експерименту	
	До експерименту		Після експерименту		КГ	ЕГ
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Високий	23,1	20,8	26,9	37,5	+3,8	+16,7
Середній	46,2	45,8	50,0	45,8	+3,8	0,0
Низький	30,8	33,3	23,1	16,7	-7,7	-16,6

Повторне дослідження за третім критерієм – «особливості мотивації вибору професії», зокрема самостійність вибору професії, також показало певні зміни відносно попередніх даних. Як і на констатувальному етапі, було використано анкетування та ранжування мотивів вибору професії. При цьому проводився якісний аналіз відповідей на певні запитання та аналіз ранжування мотивів вибору професії.

У результаті виявлено зростання у експериментальній групі кількості учнів готових до самостійного і відповідального вибору професії. Так, високий рівень виявлено у 23,1 % учнів контрольної групи та 37,5 % учнів експериментальної групи; середній рівень – у 57,7 % контрольної та у 50 % експериментальної групи; низький рівень – 19,2 % контрольної та 12,5 % експериментальної групи. Результати занесені у таблицю 2.4.

Як бачимо з таблиці 2.4, за третім критерієм високий рівень у контрольній групі збільшився на 3,9 %, а у експериментальній групі – на 16,7 %; середній рівень збільшився на 15,4 % у контрольній групі та на 8,3 % у експериментальній групі; низький рівень зменшився на 19,3 % у контрольній

групі та на 25 % у експериментальній групі.

Таблиця 2.4.

Особливості мотивації вибору професії

Рівні	Кількість учнів у %				Різниця між показниками до і після експерименту	
	До експерименту		Після експерименту		КГ	ЕГ
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Високий	19,2	20,8	23,1	37,5	+3,9	+16,7
Середній	42,3	41,7	57,7	50,0	+15,4	+8,3
Низький	38,5	37,5	19,2	12,5	-19,3	-25,0

Як бачимо з таблиці, зміни відбулися, перш за все, за рахунок збільшення у експериментальній групі кількості учнів високого рівня.

За четвертим критерієм – «усвідомлення власних здібностей і нахилів» перевірялися знання власних здібностей та нахилів та їх адекватне співвідношення із майбутньою професією; наявність або обдумування «запасного» варіанту. Ступінь усвідомлення власних здібностей і нахилів визначався за допомогою анкети, методики А. Йовайши та опитування батьків й вчителів. Як і на констатувальному етапі, було здійснене співставлення результатів анкетування та опитування і у випадку збігу відповідей респондента було віднесено до високого рівня. У випадках, коли відповіді мали серйозні розбіжності за трьома параметрами (опитування батьків/вчителів, анкетування та результати за методикою А. Йовайши) – йшлося про низький рівень. Інші варіанти віднесено до середнього рівня.

Отже, за четвертим критерієм на контрольному етапі отримано наступні результати: високий ступінь усвідомлення власних здібностей і нахилів виявлено у 38,5 % респондентів контрольної групи та 50 % експериментальної; середній рівень – у 46,2 % контрольної та 41,7 % експериментальної групи; на низькому рівні – 15,4 % контрольної та 8,3 % експериментальної групи.

Підрахунок середніх значень за всіма критеріями дозволив зробити висновки щодо рівня готовності старшокласників до професійного самовизначення після проведеної роботи у контрольній та експериментальній групах (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Рівні готовності старшокласників до професійного самовизначення після проведеного експерименту

Рівні	Кількість учнів у %				Різниця між показниками до і після експерименту	
	До експерименту		Після експерименту		КГ	ЕГ
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Високий	27,4	26,6	36,2	50,8	+8,8	+24,2
Середній	43,8	41,7	46,9	39,2	+3,1	-2,5
Низький	28,9	31,8	16,9	10,0	-12,0	-21,8

Як видно з таблиці 2.5 рівні готовності до професійного самовизначення учнів обох груп вже мають суттєву різницю. Високий рівень виявлено у 36,2 % респондентів контрольної групи та 50,8 % експериментальної; середній рівень у 46,9 % контрольної та 39,2 % експериментальної; низький рівень у 16,9 % контрольної та у 10 % експериментальної групи.

Зазначена в таблиці різниця між показниками до і після експерименту в обох групах дозволяє зробити висновок про підвищення рівня готовності до професійного самовизначення старшокласників експериментальної групи, що свідчить про ефективність проведеної роботи.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено зміст, форми та методи соціально-педагогічної діяльності щодо професійного самовизначення старшокласників.

Вивчення наукової літератури показало, що у даний час спостерігається відродження інтересу до шкільної профорієнтації. У ряді шкіл з ініціативи батьків, директорів, педагогів, психологів, соціальних педагогів поновлюється профорієнтаційна робота. Втім, проблема професійного самовизначення старшокласників залишається актуальною: професійна орієнтація якщо й проводиться, то фрагментарно і епізодично, а професійна діагностика не дає чітких, достовірних результатів. У результаті - помилковий вибір професії, розчарування у ній у процесі професійної освіти/трудової діяльності або низька конкурентна здатність/неможливість працевлаштування після отримання освіти.

У зв'язку з таким станом речей найбільш перспективним вважаємо використання форм, методів та засобів профорієнтації як складової соціально-педагогічної роботи. Проведене дослідження діяльності соціального педагога щодо професійного самовизначення старшокласників дозволило зробити наступні висновки:

1. Визначено сутність понять «професійне самовизначення», «профорієнтація». Професійне самовизначення особистості – складний і тривалий процес, охоплюючий значний період її життя. Під професійним самовизначенням старшокласників розуміємо самопізнання та об'єктивну оцінку людиною своїх індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно-важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Це процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності (вибір професії, професійного навчального закладу, місця працевлаштування).

Під профорієнтацією розуміємо процес систематичної професійної допомоги людині шляхом застосування психолого-педагогічних та соціально-педагогічних прийомів щодо позитивної самооцінки та позитивного сприймання нею навколишнього середовища, підвищення інтелектуальної, професійної та особистісної віддачі. У рамках соціально-педагогічного підходу професійна орієнтація розглядається як система соціальних, економічних, психологічних, педагогічних, медичних положень, що складають технологію соціально-педагогічної підтримки учнів, спрямованої на активізацію соціально-професійного самовизначення особистості, формування профорієнтаційних компетенцій з метою самореалізації та адаптації в умовах ринку праці, що розвивається.

Співвідношення двох основних понять: «професійна орієнтація» і «професійне самовизначення» – профорієнтація визначає об'єктивний бік і характер взаємодії суспільства та особистості, а професійне самовизначення – це суб'єктивний бік і характер процесу цієї взаємодії.

2. Висвітлено особливості професійного самовизначення старшокласників. Рання юність відрізняється нерівномірністю розвитку як на міжіндивідуальному (відмінності між старшокласниками за фізіологічними параметрами), так і на внутрішньоіндивідуальному рівні (неспівпадання часу настання біологічної, когнітивної, соціальної, емоційної зрілості в індивіда). Невизначеність положення (в одних ситуаціях визнають дорослим, в інших - ні) і вимог, що ставляться перед юнаками, по-своєму переломлюється в юнацькій психіці. Соціальна ситуація розвитку полягає в тому, що суспільство ставить перед юнацтвом задачу професійного самовизначення в плані реального вибору. Професійне самовизначення стає психологічним центром соціальної ситуації розвитку.

У старшому шкільному віці відбувається активне дорослішання організму, формується особистість, пізнавальна, емоційна, мотиваційна сфера, в ієрархії ціннісних орієнтацій старшокласників на першому місці починає стояти професійна самореалізація, інтелектуальний розвиток і творчі

можливості; проте, ціннісні орієнтації є ще не повністю сформованими, старшокласники ще не достатньо усвідомлюють свою життєву позицію, не визначили свого особистого ставлення до цінностей навколишнього світу. Разом з тим, у цей період людина має зробити один із найвідповідальніших особистісних виборів у своєму житті - вибір майбутньої професії.

3. Обґрунтовано зміст, форми та методи роботи соціального педагога у межах профорієнтації старшокласників. Вивчення сутнісних характеристик соціально-профорієнтаційної діяльності соціального педагога дозволяє стверджувати, що, по-перше, під час розробки системи діяльності соціального педагога з профорієнтації старшокласників потрібно акцентувати увагу на особистісно-орієнтованому підході, який передбачає своєчасну підтримку й розвиток тих особливостей і характеристик особистості, що слугують передумовою майбутньої успішної професійної соціалізації, сприяють пізнанню навколишнього світу, самопізнанню, самореалізації особистості, усвідомленню власної ролі під час вибору професії, прийняття відповідальності за нього. По-друге, урахуваючи специфіку діяльності соціального педагога – фахівця, що здійснює соціально-педагогічну діяльність, об'єктом якої є діти та молодь, що потребують підтримки й допомоги в процесі соціалізації, розглядаємо його як організатора й координатора в розв'язанні проблем соціально-професійного самовизначення старшокласників. По-третє, діяльність соціального педагога з профорієнтації учнів загальноосвітньої школи полягає в єдності організації соціального досвіду учнів і його соціально-педагогічної підтримки.

Основними завданнями діяльності соціального педагога зі старшокласниками на етапі вибору професії є не лише надання своєчасної допомоги й підтримка особистості, але й озброєння її ефективними механізмами самостійного подолання труднощів цього процесу, вироблення відповідального ставлення до свого професійного самовизначення, допомога особистості в становленні повноцінного суб'єкта свого професійного життя.

Основними формами та методами проведення занять профорієнтаційного

характеру є шкільна лекція, урок-бесіда, екскурсія, семінари, практичні роботи. Лекційний спосіб занять соціальний педагог використовує в основному при вивченні педагогічного матеріалу та загальних питань підготовки кадрів. Для активізації занять і залучення старшокласників до обговорення питань можна використовувати розгорнуту бесіду. Семінарські заняття та диспути присвячені вирішенню основних питань професійного самовизначення молоді.

4. Експериментально перевірено зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи з активізації професійного самовизначення старшокласників в умовах загальноосвітньої школи. У роботу загальноосвітньої школи № 25 впроваджено теоретично обґрунтовані зміст, форми та методи соціально-педагогічної діяльності. Протягом п'яти місяців проводилася цілеспрямована профорієнтаційна робота, яка включала професійну діагностику, профпросвіту; профвиховання та профконсультування. Робота здійснювалася автором дослідження та соціальним педагогом школи, за участю класного керівника й шкільного психолога. особливу увагу було звернуто на дітей групи ризику.

5. Ефективність роботи визначалася за допомогою критеріїв та їх показників: 1) інформованість старшокласників щодо різних професій (обізнаність учнів щодо різних професій та сфер виробництва, а також навчальних закладів, у яких готують певних спеціалістів); 2) розвиток власних професійних інтересів та намірів (наявність та стійкість власних професійних інтересів та намірів; здійснення вибору майбутньої професії); 3) особливості мотивації вибору професії (самостійність вибору професії); 4) усвідомлення власних здібностей і нахилів (знання власних здібностей та нахилів та їх адекватне співвідношення із майбутньою професією; наявність або обдумування «запасного» варіанту). Відповідно до цих критеріїв було визначено три рівні готовності старшокласників до професійного самовизначення: високий, середній, низький.

У результаті контрольного експерименту виявлено суттєве підвищення рівня готовності до професійного самовизначення старшокласників

експериментальної групи у порівнянні із вихідними даними та контрольною групою. Позитивна динаміка спостерігалася через значне (на 24,2 %) підвищення кількості учнів з високим рівнем, та зменшення (на 21,8 %) кількості учнів з низьким рівнем готовності до професійного самовизначення.

Таким чином, мету дослідження досягнуто та доведено, що цілеспрямований соціально-педагогічний вплив на процес професійного самовизначення старшокласників підвищить рівень готовності останніх до свідомого вибору професії.

Перспективним напрямком дослідження у даній сфері вважаємо обґрунтування систематичної соціально-педагогічної профорієнтаційної роботи з учнями, починаючи з початкової школи, яка буде супроводжувати увесь період навчання дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская Д. А. Стратегия жизни : монографія. Москва : Наука, 2001. 376 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности : учеб. пособ. Москва : Педагогика, 1980. 335 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна : к 100-летию со дня рождения. Москва : Наука, 1989. 248 с.
4. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія : монографія. Київ: Знання, 1996. 344 с.
5. Артюхова І. С. Проблема вибору профілю навчання у старшій школі. *Педагогіка*. 2004. № 2. С. 28-33.
6. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. 2005. № 1. С. 3-13.
7. Барановский А. Б. Система методов профессиональной ориентации. Основы профессиональной ориентации : учеб.-метод. пособие. Москва : Наука, 1991 146 с.
8. Баріхашвілі І. І., Ворона М. П., Грищенко Г.В. Психологічні основи профорієнтації і професійного самовизначення : навчальний посібник. Київ : «Видавничий дім «Професіонал», 2009. 208 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
10. Битянова М. Р. Социальная психология : наука, практика и образ жизни : учеб. пособ. Москва : Изд-во Эксмо-Пресс, 200. 576 с.
11. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды / под ред. Д. И. Фельдштейна. Москва : Изд-во Московского психолого-социального института, 1997. 351 с.
12. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 235 с.

13. Винтин І. А. Особливості соціального самовизначення старшокласників. *Соціс*, 2004. № 2. С. 98-103.
14. Вільш І. Структура, зміст і функції сталих індивідуальних якостей учня у процесі допрофесійного навчання і виховання : автореф. дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 – «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 1997. 53 с.
15. Вітковська О. В. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації : монографія. Київ : Науковий світ, 2001. 91 с.
16. Гальперин П. Я., Запорожец А. В., Карпова С. Н. Актуальные проблемы возрастной психологии : материалы к курсу лекций. Москва : Изд-во МГУ, 1978. 118 с.
17. Гарбер Е. М. Методика профессиографии : учеб. пособ. Саратов : Книга, 1992. 196 с.
18. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема. *Вопросы психологии*. 1998. № 2. С. 14-22.
19. Гладкова В. М. Профорієнтація : навчальний посібник. Львів : Новий світ 2000, 2007. 160 с.
20. Головаха Е. И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи : монографія. Киев : Научная мысль, 1988. 214 с.
21. Голомшток А. Е., Черник О. А., Ботякова Л. В. Содержание и методы профориентационной работы в школе : учеб. пособ. Москва : Педагогика, 1972. 176 с.
22. Грецов А. Психология жизненного успеха для старшеклассников и студентов : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 208 с.
23. Гриценко Л. І. До питання забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу. *Сучасний виховний процес : сутність та інноваційний потенціал*. 2014. Вип. 4. С. 342-345.
24. Гуцан Л. А. Робочий зошит старшокласника з навчальної програми для учнів 9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, які навчаються за

- програмою курсу профорієнтаційного спрямування «Людина і світ професій» в обсязі 17 годин. Івано-Франківськ : НАІР, 2015. 80 с.
25. Джура О. Д. Проблема особистого і професійного самовизначення в теорії профорієнтації (джерелознавча база дослідження). *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Альманах*. Київ : Віпол, 2003. С. 68-76.
 26. Дзюбка Л., Гриценко Л. Діагностика навчальної мотивації : збірник методик. Київ : Шкільний світ, 2011. 126 с.
 27. Жемера Н. В. Сутність та особливості процесу професійного самовизначення учнів старших класів. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2001. № 4. С.26-30.
 28. Закатнов Д. О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 160 с.
 29. Захаров Н. Н. Профессиональная ориентация школьников : учеб. пособ. для студентов-слушателей факультетов общественных профессий. Москва : Просвещение, 1988. 272 с.
 30. Захарова А. В. Психология обучения старшеклассников : учеб. пособ. Москва : Знание, 1976. 394 с.
 31. Зеер Ф. Э. Психология профессионального развития : учеб. пособ. Москва : Академия, 2009. 240 с.
 32. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности : учеб. пособ. Москва : МГУ, 1987. 208 с.
 33. Ильина О. Б. Профессиональное самоопределение современных подростков: проблемы и пути их решения. *Психологическая наука и образование*. 2014. № 3. URL : <http://psyedu.ru/journal/2014/3/Ilyina.phtml>.
 34. Йовайша Л. А. Проблемы профессиональной ориентации школьников : учеб. пособ. Москва : Педагогика, 1983. 128 с.
 35. Капина О. А. Формирование готовности к выбору профессии у учащихся 9-х классов. *Мир науки, культуры, образования*. 2012. № 5 (36). С. 102-106.
 36. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения :

- монографія. Москва : Академия, 2004. 456 с.
37. Ковалева Т. М. Организация предпрофильной подготовки и профильного обучения в школе : тьюторское сопровождение. *Инновации в образовании*. 2007. № 11. С. 14-25.
 38. Коваленко Н. Г. Профориентация в капиталистических странах. *Профориентация молодежи*. Москва : Высшая школа, 1978. С. 32-46.
 39. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.
 40. Кон И. С. Психология юношеского возраста : учеб. пособ. Москва : Наука, 1999. 324 с.
 41. Кочкурова О. В. Профорієнтаційне консультування як необхідна складова професійного самовизначення старшокласників. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. № 10. С. 82-88 URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/2180/1/>
 42. Крягжде С. П. Управление формированием профессиональных интересов. *Вопросы психологии*. 1983. № 3. С.12-19.
 43. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 311 с.
 44. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
 45. Легун О. М. Поняття самовизначення у психології. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2010. Вип. 7. С. 360-370.
 46. Лещук Г. Форми та методи профорієнтаційної діяльності соціального педагога. Наукова періодика України. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em14/emg.html>
 47. Лісогор Л. С. Працевлаштування випускників в умовах економічної кризи. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2. С. 58-67.
 48. Май Т. Н., Попович А. Э. Основы формирования готовности старших школьников к выбору профессии. *Вестник Московского государственного*

гуманитарного університета ім. М. А. Шолохова. Педагогіка і психологія. 2011. Вип. 2. С. 26-32.

49. Маркова А. К. Психологія професіоналізму : монографія. Москва : Педагогіка, 1996. 308 с.
50. Мачуський В. В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання». Київ, 2001. 18 с.
51. Мелешко В. Функціонування освітнього округу як механізм оновлення шкільної мережі у сільській місцевості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2012. Вип. 43. С. 150-156.
52. Мельник О. В. Ефект самодостатності : від професійних домагань до власного успіху. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 16, кн. 1. С. 19-22.
53. Мельник О. В. Зміст, форми та методи профконсультативної роботи зі старшокласниками в процесі профільного навчання : наук.-метод. посіб. для вчителів. Київ : Мегапринт, 2008. 76 с.
54. Митина Л. М. Психологія розвитку конкурентоспособної особистості : монографія. Москва : МОДЭК, 2002. 400 с.
55. Мудрик А. В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения : монографія. Москва : Знание, 1977. 244 с.
56. Основи професіографії : навч. посіб. / уклад. В. В. Синявський. Київ : МАУП, 1997. 148 с.
57. Отрощенко Н. Л. Організація взаємодії школи й батьків щодо питань соціально-професійного самовизначення старшокласників. *Соціальна педагогіка : теорія та практика.* 2009. № 4. С. 66-71.
58. Отрощенко Н. Л. Особливості роботи соціально-педагогічного центру профорієнтації в загальноосвітній школі. *Соціальна педагогіка : теорія та*

практика. 2011. № 4. С. 11-19.

59. Павлютенков О. М. Формування мотивів вибору професії : навч. посіб. Київ : Наука, 2000. 143 с.
60. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2006. 280 с.
61. Піддячий М. І. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання». Київ, 2002. 18 с.
62. Попова Т. С. Реалізація профорієнтаційної діяльності шляхом застосування сучасних засобів інтернет-технологій. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук, праць. 2013. Вип. 17, кн. 2. С. 181-191.
63. Професійна орієнтація : підручник / за ред. О. М. Ігнатович. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 240 с.
64. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія /Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко ; за ред. О. Л. Моріна. Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. 220 с.
65. Профорієнтаційні ігри : вибір професії в ігровій формі. URL : <https://pol.dcz.gov.ua/novyna/proforiyentaciyni-igry-ta-viktoryny-vybir-profesiyi-v-igroviy-formi>
66. Пряжникова Е. Ю., Пряжников Н. С. Размышления о профессиональном самоопределении молодёжи. *Вестник практической психологии образования*. 2007. № 3. С. 42-45.
67. Пряжникова Е. Ю., Пряжников Н. С. Профориентация : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академия, 2005. 496 с.
68. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста : монографія. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 624 с.
69. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. М. М. Исениной. Москва : Прогресс, 1994. 346 с.

70. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание : о месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира : монография. Санкт-Петербург. URL : <https://www.e-reading.life/bookreader.php/112871>
71. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. URL : http://elib.gnpbu.ru/text/rubinshteyn_osnovy-obschey-psihologii_t1_1989/go
72. Сахаров В. Ф. Система профессиональной ориентации учащихся средних школ : учеб. пособ. Киров : Волго-Вятское книжное издательство, 1977. 176 с.
73. Скрипченко О. В., Долинская Л. В. Общая психология : учеб. пособ. Москва : Академия, 1984. 348 с.
74. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология : учебник. Ростов-на-Дону: Фенікс, 1998. 368 с.
75. Сухомлинський В. Виховувати любов до праці URL : <http://www.dnpb.gov.ua>.
76. Ткачук А. Професій безліч. *Психолог*. 2012. № 8. С. 27-28.
77. Туляєв В. В. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у спеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах художнього профілю : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.07 – «Теорія і методика виховання». Київ, 2008. 18 с.
78. Федоришин Б. О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 – «Теорія та методика професійної освіти» Київ, 1996. 383 с.
79. Фельдштейн Д. И. Закономерности поуровневого развития личности в онтогенезе. Хрестоматия по возрастной психологии : учеб. пособ. для студ. / сост. Л. М. Семенюк ; под ред. Д. И. Фельдштейна. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 266 с.
80. Фельдштейн Д. И. Психология взросления : структурно-содержательные характеристики процесса развития личности : избранные труды. Москва : Флинта, 2004. 346 с.
81. Циганенко Г. Деякі нюанси професійного самовизначення: як, що і де?

Психолог. 2009. № 45. С. 24-25.

82. Шибутани Т. Социальная психология : учеб. пособ. Москва - Ростов-на-Дону : Фенікс, 1999. 465 с.
83. Шишковец Т. Справочник социального педагога : 5-11 классы / авт.сост. Т. Шишковец. Москва : ВАКО, 2007. 336 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для учнів «мої життєві та професійні плани»

Інструкція: Просимо уважно ознайомитися з питаннями та різноманітними варіантами відповідей на кожне з них, а потім зазначити ті варіанти, які співпадають з Вашою думкою. Бажано в кожному випадку вибрати лише один варіант відповіді. Можливою, але менш бажаною є відповідь, що складається з 2-3-х варіантів. Свій вибір зазначте, поставивши хрестик (X) у клітинці - навпроти потрібної Вам відповіді, а якщо обираєте більше, ніж 1 варіант (але не більше 3-х), то зазначте свій вибір у клітинках не хрестиком, а цифрами 1, 2, 3, починаючи з того варіанту, який є, на Вашу думку, найважливішим (тобто, проранжуйте обрані відповіді).

Якщо жоден з вказаних варіантів Вам не підходить запишіть власну відповідь, проте вдавайтеся до цього якнайменше. Дякуємо за щирі відповіді та співпрацю!

Прізвище, ім'я _____

Дата народження _____ Стать _____ Вік _____

Школа _____ Клас _____

Дата опитування « » _____ 20 _____

Моя майбутня професія _____

1. Чи обрали Ви вже професію, вид діяльності, - те, чим Ви будете займатися по закінченні школи?

- Так, я добре собі це уявляю;
- маю певні плани, але ще сумніваюся у виборі;
- ні, хоча час від часу розмірковую про це;
- навіть не замислювався над цим;

Свій варіант: _____

2. Що буде для Вас визначальним при виборі подальшого навчання чи конкретного фаху?

- власні уподобання, реалізація своїх основних інтересів та захоплень;
- високий рівень заробітної плати;
- висока вірогідність працевлаштування;
- високий престиж професії;
- порада чи вказівка батьків або інших родичів;
- порада товаришів;
- ще не знаю;

що ще _____

3. З яких джерел Ви отримуєте найбільше інформації про різні професії?

- вдома, - від батьків чи родичів;
- від друзів, знайомих однолітків;
- в школі, - від учителів чи спеціально запрошених представників різних професій психолога чи соціального педагога

- на підставі власних життєвих спостережень;

- з книг, кінофільмів;

- із засобів масової інформації (газет, радіо, телебачення та ін.);

- з реклами, оголошень;

- з випадково почутих розмов;

інше _____

4. Що приваблює Вас у майбутній професії?

- реалізація своїх інтересів, нахилів та здібностей;

- самостійний і творчий характер праці;

- її престижність;

- можливість стати самостійною і незалежною особистістю;

- можливість отримати матеріальну незалежність, жити в достатку;

- можливість досягнути високу посаду, набути ваги в суспільстві;

- можливість самоствердження;

що ще _____

5. Наскільки серйозним і обдуманим вважаєте Ви своє рішення щодо подальшого навчання та вибору конкретного фаху?

- остаточним і безповоротним;
- дуже серйозним, обґрунтованим вагомими аргументами;
- достатньо серйозним на даний момент;
- не дуже серйозним, але мені воно здається цікавим;
- випадковим, але можливо, з цього буде певна користь;
- я не надаю жодного значення подібному питанню;

що ще _____

6. Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про майбутню професію?

- як високий, - є досвід практичної роботи в даній області;
- як досить високий (в тому числі - і за розповідями осіб, що працюють у цій області), але без власного практичного досвіду;
- як невисокий, отриманий лише з довідників для вступників (чи джерел масової інформації);
- як низький, що ґрунтується на випадкових відомостях;
- як майже відсутній;

інше _____

7. Чи намагаєтеся Ви активно розшукувати інформацію про обрану Вами професію?

- так, постійно читаю книги, розпитую людей, стежу за будь-якою інформацією на цю тему;
- активно - ні, але при нагоді можу про щось запитати, уточнити, взяти до уваги;
- ні;

що ще _____

8. Чи розмовляєте Ви з батьками про те, що збираєтеся робити по закінченні школи?

- так, часто;
- час від часу, - при нагоді;
- майже ні;
- ніколи;

Свій варіант _____

9. Як ставляться родичі до Ваших планів по закінченні школи?

- цілком схвально, і обіцяють підтримку;
- в цілому - позитивно;
- нейтрально: не дуже вдоволені, але й не заперечують;
- байдуже, хоч і знають про них;
- не схвалюють, але і не протидіють;
- категорично проти, і пропонують свої варіанти;
- вдома взагалі не знають про мої плани;

інше _____

10. До якого роду занять Ви, на Вашу думку, більше схильні?

- до педагогічної, виховної роботи;
- до наукової діяльності;
- до організаторської, адміністративної, громадської діяльності, до керівної роботи;
- до роботи, пов'язаної з певним видом художньої творчості (література, драматургія, образотворче мистецтво та ін.);
- до спокійної роботи з конкретним колом завдань, виконуваної за встановленим планом, без «несподіванок»;
- до створення конкретних речей власними руками;
- до розпорядження і рекламування товарів;
- до організації власної справи;
- точно не можу сказати, у мене немає конкретних нахилів;

Свій варіант _____

11. Який стиль роботи Вам більше імпонує?

- працювати як підлеглий, виконуючи конкретні завдання;

працювати як підлеглий, але з завданнями, що допускають вияв власної ініціативи;

- працювати спільно з групою;
- працювати самостійно, відокремлено, щоб ніхто не втручався;
- очолювати роботу, бути організатором, адміністратором;
- бути «генератором ідей» чи «аналітиком», але не адміністратором;
- не знаю, не замислювався над подібним питанням;

інше _____

12. Від чого насамперед, на Вашу думку, залежить успіх людини у житті?

- від її характеру та здібностей;
- від спеціальної освіти;
- від зв'язків з «корисними» людьми;
- від везіння, щасливої долі, «фарту»;
- від щасливого випадку; збігу обставин
- не знаю;

інше _____

13. Проаналізуйте зазначені нижче цінності і пронумеруйте їх числами від 1 до 14: від найважливішої - до найменш важливої, на Вашу думку (проранжуйте)

- мати надійних і цікавих друзів;
- виховати в собі сильний характер;
- отримати матеріальну незалежність;
- досягти хорошого фізичного розвитку: бути «в хорошій формі»;
- отримати цікаву професію;
- розвинути і реалізувати свої творчі можливості;
- отримати вищу освіту;
- стати інтелігентною людиною;
- жити в достатку, без побутових проблем;
- створити щасливу сім'ю;
- стати порядною, чесною людиною;

- досягти високого духовного розвитку;
- розширити свій світогляд, розвинути ерудицію;
- досягти високої посади, набути значимості в суспільстві.

14. Я думаю, що по закінченні школи _____

Додаток Б

Визначення мотивації – один з найбільш важливих етапів пошуку роботи, оскільки саме внутрішні мотиви задають напрям пошуку і визначають його стратегію. Найчастіше домінуючим мотиваційним чинником є рівень зарплати (а точніше - доходів). Проте інші важливі чинники, такі як цікава робота, хороший колектив, зручне місце розташування, наявність інших додаткових переваг (службовий автомобіль, мобільний телефон і т.п.) не менш важливі.

Для визначення своїх мотивуючих чинників розташуй найбільш важливі особисто для тебе переваги нової роботи в порядку убутання їх значущості, наприклад:

- висока зарплата;
- можливість самореалізації
- можливість завоювати авторитет;
- потенціал кар'єрного зростання;
- цікава робота;
- робота підвищує рівень самоповаги;
- можливість професійного зростання.

Додаток В

Анкета А. Йовайши «Що мені подобається?»

Після невеликої вступної бесіди про вибір професії учням пропонується перевірити власні інтереси. На чистому аркуші паперу діти заготовляють бланки відповідей від 1 до 150.

Інструкція. В анкеті пропонується 150 питань, кожному питанню відповідає номер у бланку відповідей. Якщо вам дуже подобається «вивчати математику», то в № 1 пишемо два плюси (++), якщо зовсім не подобається— два мінуси(--), якщо сумніваєтеся нуль (0). І так відповідаємо на кожне питання.

Що мені подобається? Чи подобається вам? Хотіли б ви?

1. Вивчати математику.
2. Вивчати фізику.
3. Вивчати хімію.
4. Вивчати історію.
5. Вивчати рідну мову, інші мови.
6. Вивчати географію.
7. Вивчати біологію.
8. Спостерігати за різними породами дерев, вивчати їхнє походження.
9. Цікавитися породами деревини, їхнім практичним застосуванням.
10. Знайомитися з різними металами, їхніми властивостями.
11. Спостерігати за дією різних механізмів, знайомитися з їхнім влаштуванням і роботою (токарські верстати, автомобілі і т.п.).
12. Спостерігати дію електрики, дізнаватися її таємниці, читати про досягнення радіотехніки.
13. Дивитися журнали мод, милуватися красивим одягом.
14. Цікавитися новинками виробництва продовольчих товарів по журналах, на виставках, у магазинах.
15. Читати опис і розглядати знімки різних будівель.

16. Спостерігати за спортивними змаганнями.
17. Цікавитися будовою земної кори, походженням гір, океанів, вулканів.
18. Цікавитися машинами, спостерігати за роботою водія, машиніста.
19. Читати книги, дивитися фільми про моряків, льотчиків.
20. Спостерігати за військовим парадом, знайомитися з військовою технікою.
21. Відвідувати театр, дивитися кінофільми.
22. Слухати оперну і симфонічну музику, ходити на концерти.
23. Учатися малювати.
24. Читати світову класичну літературу.
25. Гратися з дітьми, приносити їм радість.
26. Читати книги, дивитися фільми про працівників міліції.
27. Допомогати хворим людям.
28. Піклуватися про свою квартиру, кімнату, стежити за їх естетичним виглядом.
29. Точно вести підрахунок своїх грошових доходів і витрат.
30. Спостерігати за роботою продавців.
31. Читати науково-популярну літературу з математики.
32. Цікавитися новими відкриттями у фізиці, читати про життя і діяльність видатних фізиків.
33. Читати про новітні досягнення в області хімії, знайомитися з життям і діяльністю відомих хіміків.
34. Читати газети, слухати радіо, дивитися телевізійні передачі про політичні події.
35. Читати про походження мов, вивчати окремі слова.
36. Читати про різні країни, їх економіку, державний устрій, дізнаватися про географічні відкриття.
37. Читати про рослини, життя тварин і птахів.
38. Читати про ліс, проводити час у лісі.
39. Спостерігати за художньою обробкою дерева, розглядати нові зразки

меблів, захоплюватися ними.

40. Розглядати зразки виробів з металу, спостерігати за їхньою обробкою.

41. Знайомитися з новітніми досягненнями сучасної техніки, відвідувати технічні виставки.

42. Випробувати дію побутових та інших електричних приладів, розбирати і ремонтувати радіоприймачі, магнітофони і т.п.

43. Розглядати тканини, ознайомитися з новою якістю матеріалів.

44. Учитися кулінарії.

45. Учитися кресленню.

46. Читати спортивні журнали і газети, цікавитися історією спорту й успіхами видатних спортсменів.

47. Читати науково-популярну і художню літературу про геологічні експедиції.

48. Відвідувати виставки транспортних засобів, читати про це в газетах і журналах.

49. Цікавитися морським транспортом, літаками, їхнім устаткуванням.

50. Читати книги військового змісту, дивитися фільми, цікавитися життям і долями учасників Великої Вітчизняної і громадянської війни.

51. Знайомитися з життям і творчістю видатних композиторів.

52. Знайомитися з життям видатних майстрів сцени і кіно, колекціонувати їхні фотографії.

53. Відвідувати виставки образотворчого мистецтва, музеї.

54. Знайомитися з новинками художньої літератури.

55. Зацікавити інших, розповідаючи нові речі, події, пояснюючи незрозуміле, невідоме.

56. Впливати на недисциплінованих, установлювати порядок серед однолітків або молодших.

57. Вивчати анатомію та фізіологію людини.

58. Цікавитися зовнішністю людини: одягом, зачіскою і т.д.

59. Вивчати економічну географію.

60. Цікавитися якістю і ціною товарів.
61. Рахувати, вирішувати складні математичні задачі, складати і вирішувати головоломки, ребуси, загадки.
62. Робити фізичні досліди, вирішувати задачі, заглиблюватися в різні явища природи.
63. Дізнаватися про будову хімічних елементів, стежити за ходом хімічних реакцій, робити досліди.
64. Знайомитися з політичним ладом різних країн, вивчати причини політичних подій.
65. Розбирати додатки, дізнаватися склад слів рідної й іноземної мов.
66. Складати географічні карти, збирати різноманітний географічний матеріал.
67. Вирощувати рослини, доглядати за тваринами, птахами, піклуватися про них.
68. Садити і доглядати за деревами, виготовляти гербарії лісових рослин.
69. Збирати різноманітну по якості деревину, робити художню обробку дерева, випалювати, вирізувати.
70. Виготовляти художні вироби з жерсті і дроту.
71. Збирати і ремонтувати всілякі механізми, велосипеди, мотоцикли, годинники і т.д.
72. Конструювати і виготовляти електроприлади.
73. Шити, плести, ткати.
74. Смажити і варити смачні блюда.
75. Знайомитися з архітектурними пам'ятниками, захоплюватися моделюванням будинків.
76. Грати в спортивні ігри.
77. Збирати і складати колекцію мінералів.
78. Брати участь в роботі гуртка автолюбителів.
79. Брати участь у секції веслярів, вітрильників, аквалангістів.
80. Брати участь у військових іграх.

81. Брати участь у шкільній самодіяльності, драматичному гуртку.
82. Брати участь у шкільному хорі чи оркестрі.
83. Брати участь у художньому гуртку, вивчати надбання живопису.
84. Брати участь у роботі літературного гуртка, відвідувати факультативні заняття.
85. Дізнаватися про внутрішній світ дитини.
86. Справедливо розцінювати вчинок товариша або літературного героя.
87. Доглядати за важкохворими.
88. Спостерігати за роботою перукаря, продавця, офіціанта.
89. Цікавитися в періодиці про виконання плану народного господарства.
90. Працювати за прилавком.
91. Брати участь у роботі математичного гуртка.
92. Брати участь у роботі фізичного гуртка, відвідувати факультативи з фізики.
93. Відвідувати факультативні заняття з хімії, брати участь в олімпіадах.
94. Брати участь у краєзнавчому гуртку, збирати історичний матеріал, аналізувати й узагальнювати його.
95. Працювати зі словником, дізнаватися зміст іноземних слів.
96. Брати участь у роботі географічного гуртка.
97. Робити досліди з рослинами, вивчати їхню врожайність, працювати в шкільному живому куточку.
98. Піклуватися про охорону лісу, доглядати за його життям.
99. Брати участь у гуртку «Умілі руки».
100. Виконувати слюсарні роботи в шкільних майстернях і будинку.
101. Випробовувати дії різних приладів і механізмів, виготовляти моделі літаків, кораблів і планерів.
102. Брати участь у радіотехнічному гуртку, монтувати радіоприймачі, електрогітари й ін.
103. Моделювати, конструювати різні зразки одягу.
104. Працювати на кухні, в їдальні, кафе, ресторани.

105. Малювати, проектувати зразки нових будинків.
106. Брати участь у спортивній секції, спортивних змаганнях.
107. Брати участь у походах на природу з метою ознайомлення з корисними копалинами і геологічними об'єктами рідного краю.
108. Водити вантажівки, автомобіль.
109. Брати участь у роботі авіаційного клубу.
110. Брати участь у секції стрільби або роботі гуртка «Юні друзі міліції».
111. Брати участь у конкурсі художнього читання.
112. Вивчати теорію музики й грати на якомусь інструменті.
113. Цікавитися життям і творчістю відомих художників.
114. Вивчати літературні твори, читати літературну критику.
115. Прагнути, щоб інші були кращими, шляхетніше поводитися.
116. Допомогати працівникам міліції з'ясувати приховуваний злочин.
117. Читати статті, книги на медичні теми.
118. Спілкуватися з людьми, радити і допомагати їм вибирати потрібну річ і т.п.
119. Дискутувати з питань промисловості і сільського господарства.
120. Дискутувати з питань торгівлі.
121. Виконувати роботу, що вимагає знання математичних законів і правил.
122. Працювати з фізичними приладами й устаткуванням.
123. Працювати в хімічній лабораторії.
124. Працювати в архіві, знайомитися з історичними подіями.
125. Бути мовознавцем, працювати перекладачем.
126. Брати участь у географічних експедиціях.
127. Працювати на свіжому повітрі.
128. Працювати лісничим.
129. Працювати столяром.
130. Працювати за верстатом, переважно стоячи, виготовляючи різноманітні металеві вироби.

131. Працювати за кресленнями біля машин і верстатів.
132. Працювати з електроприладами і радіоапаратурою.
133. Працювати на швейній, ткацькій, в'язальній фабриці або в ательє.
134. Працювати інженером харчової промисловості.
135. Будувати будинки, зводити мости, працювати в конструкторському бюро.
136. Готувати учасників й організувати спортивні змагання, займатися суддівством.
137. Брати участь у тривалих і важких походах, що вимагають напруженої роботи за визначеною програмою.
138. Возити пасажирів, вантаж, ремонтувати транспорт, дотримувати правила вуличного руху.
139. Жити за встановленим режимом, суворо виконуючи розпорядок дня.
140. Працювати в погану погоду у відкритому морі або пілотувати літак.
141. Грати на сцені.
142. Брати участь у музичних конкурсах, виступати на сцені.
143. Працювати в області образотворчого мистецтва.
144. Вести запис своїх спостережень, писати твори, складати вірші.
145. Намагатися доводити свою правоту, керувати іншими.
146. Працювати в юридичних установах.
147. Працювати в лікарні, поліклініці, аптеці.
148. Обслуговувати людей.
149. Працювати в області торгівлі, планування або фінансів.
150. Керувати торгівлею

Бланк відповідей

Номери запитань	Кінцевий результат	Дешифратор
1 31 61 91 121		Математика
2 32 62 92 122		Фізика
3 33 63 93 123		Хімія
4 34 64 94 124		Історія
5 35 65 95 125		Філологія
6 36 66 96 126		Географія
7 37 67 97 127		Біологія
8 38 68 98 128		Лісництво
9 39 69 99 129		Деревообробка
10 40 70 100 130		Металообробка
11 41 71 101 131		Техніка
12 42 72 102 132		Електротехніка
13 43 73 103 133		Легка промисловість
14 44 74 104 134		Харчова промисловість
15 45 75 105 135		Будівництво
16 46 76 106 136		Спорт
17 47 77 107 137		Геологія
18 48 78 108 138		Транспорт
19 49 79 109 139		Мореплавання, авіація
20 50 80 110 140		Військові фахівці
21 51 81 111 141		Актор
22 52 82 112 142		Музика
23 53 83 113 143		Мистецтво
24 54 84 114 144		Література
25 55 85 115 145		Педагогіка
26 56 86 116 146		Право
27 57 87 117 147		Медицина
28 58 88 118 148		Служба побуту
29 59 89 119 149		Економіка
30 60 90 120 150		Торгівля

Додаток Г

Опитувальник професійної спрямованості інтересів

Для того, щоб визначити ті сфери діяльності, в яких Ви могли б досягти найкращих результатів, Вам пропонується відповісти на ряд питань.

Відповіді на кожне питання необхідно поставити під відповідним номером у бланку відповідей, використовуючи такі символи:

«+ +» – Дуже подобається;

«+» – Подобається;

«0» – важко відповісти;

«-» – Не подобається;

«--» – Зовсім не подобається.

Відповідати потрібно на кожен пункт. Скрізь, де сказано «читати», можна розуміти і як «знайомитися», «розмовляти із знаючими людьми», «дивитися по телевізору» і т. д.

Чи любите ви (хотіли б ви, подобається вам)?

1. Знайомитися з життям рослин, тварин.
2. Уроки географії, читання підручника по географії.
3. Читати художню літературу або науково-популярну літературу про геологічні експедиції.
4. Уроки анатомії і фізіології людини, читання підручника з анатомії.
5. Уроки домоводства або домашні заняття домоводством.
6. Читати науково-популярну літературу про фізичні відкриття, про життя і діяльність видатних фізиків.
7. Читати про відкриття в області хімії або про життя і діяльність видатних хіміків.
8. Читати технічні журнали.
9. Читати статті в науково-популярних журналах про досягнення в галузі електротехніки та радіоелектроніки.
10. Знайомитися з різними металами та їх властивостями.

11. Дізнаватися про різні породи деревини і про їх практичному застосуванні.
12. Дізнаватися про досягнення в галузі будівництва.
13. Читати книги, дивитися фільми про водіїв різних видів транспорту.
14. Читати книги, дивитися фільми про льотчиків, космонавтів.
15. Знайомитися з військовою технікою, зустрічатися з учасниками війни.
16. Читати книги про історичні події та історичних діячів.
17. Читати класиків вітчизняної та зарубіжної літератури.
18. Читати і обговорювати газетні та журнальні статті або нариси.
19. Обговорювати поточні справи про події в класі та школі.
20. Читати книга про життя школи (про роботу вчителя, вихователя).
21. Читати книги, дивитися фільми про роботу працівників міліції.
22. Піклуватися про порядок в речах, про красивий вигляді приміщення, в якому навчаєтесь, живете.
23. Читати книга типу «Цікава математика» або «Математичне дозвілля».
24. Вивчати економічну географію.
25. Заняття з іноземних мов.
26. Знайомитися з життям видатних художників, з історією розвитку образотворчого мистецтва.
27. Знайомитися з життям видатних майстрів сцени і кіно, зустрічатися з артистами, колекціонувати їх фотографії.
28. Знайомитися з життям і творчістю видатних музикантів, з питаннями теорії музичного мистецтва.
29. Читати спортивні газети, книги про спорт і видатних спортсменів.
30. Вивчати ботаніку, зоологію, біологію.
31. Знайомитися з різними країнами за описом і географічними картами.
32. Читати про життя і діяльність знаменитих геологів.
33. Читати про те, як люди навчилися боротися з хворобами, про лікарів і про досягнення в області медицини.
34. Відвідувати з екскурсією підприємства легкої промисловості (швейні, взуттєві та інші).

35. Читати книги типу «Цікава фізика», «Фізики жартують».
36. Спостерігати хімічні явища в природі, проводити досліди з хімії, стежити за ходом хімічних явищ.
37. Знайомитися з новітніми досягненнями сучасної техніки (слухати радіопередачі, дивитися тілепередачі, шукати статті в газетах та журналах).
38. Відвідувати радіотехнічний гурток.
39. Знайомитися з різними вимірювальними інструментами і працювати з ними.
40. Спостерігати за виготовленням виробів з дерева, розглядати нові зразки меблів.
41. Зустрічатися з будівельниками, спостерігати за їхньою роботою.
42. Читати популярну літературу про засоби і правила пересування.
43. Читати книги, дивитися фільми про річковиків, моряків.
44. Читати книги, дивитися фільми на військові теми, знайомитися з історією воєн, великих битв і долею видатних полководців.
45. Обговорювати поточні політичні події в нашій країні і за кордоном.
46. Читати літературно-критичні статті.
47. Слухати по радіо і дивитися по телевізору новини, тематичні передачі.
48. Дізнаватися про події, що відбуваються в місті, країні.
49. Пояснювати товаришам як виконати навчальне завдання, якщо вони самі не можуть його зробити.
50. Справедливо обговорити вчинок друга, знайомого або літературного героя.
51. Забезпечувати сім'ю продуктами, організувати харчування під час походів.
52. Читати науково-популярну літературу про відкриття в математиці, про життя і діяльність видатних математиків.
53. Цікавитися в засобах масової інформації про хід виконання планів народного господарства.
54. Читати художню літературу іноземною мовою.
55. Бути членом редколегії, займатися художнім оформленням газет.
56. Відвідувати драматичний театр або театр юного глядача.

57. Слухати оперну і симфонічну музику.
58. Відвідувати спортивні змагання, слухати і дивитися передачі про спорт.
59. Відвідувати біологічний гурток.
60. Займатися в географічному гуртку, вивчати природу і життя рідного краю.
61. Складати і збирати описи, зображення геологічних об'єктів.
62. Вивчати функції організму людини, причини виникнення хвороб і шляхи їх лікування.
63. Відвідувати гурток кулінарії, готувати вдома обіди.
64. Проводити досліди з фізики.
65. Готувати розчини, зважувати реактиви.
66. Розбирати і ремонтувати різні механізми (годинник, праски, велосипед та інше).
67. Користуватися точними вимірювальними приладами і робити розрахунки.
68. Майструвати різні деталі і предмети з металу.
69. Збирати різні зразки деревини або художньо обробляти дерево (вирізати, випалювати, полірувати, випилювати).
70. Виконувати будівельні ескізи або креслення різних будівель.
71. Відвідувати гурток юних автолюбителів або залізничників.
72. Брати участь у секції парашутистів, у гуртку авіамоделістів або роботі авіаклубу.
73. Займатися в стрілецькій секції.
74. Вивчати історію виникнення різних народів і держав.
75. Писати твори з літератури.
76. Спостерігати за вчинками, поведінкою, життям інших людей, аналізувати різні життєві явища і події.
77. Виконувати громадську роботу (організовувати товаришів на яку-небудь справу).
78. Проводити час з маленькими дітьми (читати їм книги, розповідати про щось, допомагати, грати в ігри та інше)
79. Підтримувати дисципліну серед однолітків або молодших.

80. Спостерігати за роботою продавця, кухаря, офіціанта.
81. Займатися в математичному гуртку.
82. Вивчати питання розвитку промисловості, дізнаватися про нові досягнення в галузі планування та обліку на промисловому підприємстві.
83. Працювати з іноземними словниками, розбиратися в оборотах мови малознайомої мови.
84. Відвідувати музеї, художні виставки.
85. Виступати на сцені перед глядачами.
86. Грати на одному з музичних інструментів.
87. Грати в спортивні ігри.
88. Спостерігати за ростом і розвитком тварин і рослин, вести записи про це.
89. Самостійно складати географічні карти, збирати різні географічні матеріали.
90. Збирати колекції мінералів.
91. Знайомитися з роботою медсестри, лікаря чи фармацевта.
92. Відвідувати гурток крою та шиття, шити собі або іншим людям.
93. Займатися у фізичному гуртку або відвідувати факультативні заняття з фізики.
94. Займатися у хімічному гуртку або відвідувати факультативні заняття з хімії.
95. Займатися в одному з технічних гуртків (наприклад, робити моделі літаків, кораблів тощо).
96. Знайомитися з пристроєм електроапаратури, збирати, ремонтувати радіоприлади.
97. Уроки праці в слюсарно-верстатних майстернях.
98. Брати участь у роботі столярного гуртка.
99. Бувати на будівництві, спостерігати за ходом будівельних робіт.
100. Контролювати дотримання правил дорожнього руху пішоходами та водіями транспортних засобів.
101. Брати участь у секції веслярів, яхтсменів, аквалангістів, команді з порятунку потопуючих.
102. Брати участь у військово-патріотичних іграх.

103. Відвідувати історичні музеї, знайомитися з пам'ятками культури.
104. Займатися в літературному гуртку, відвідувати факультативні заняття з літератури.
105. Вести особистий щоденник.
106. Виступати в класі з доповідями, повідомленнями про міжнародне становище і на інші теми.
107. Виконувати роботу вихователя в молодших класах.
108. З'ясовувати причини поведінки і вчинків людей.
109. Допомогати покупцю вибрати покупку.
110. Вирішувати складні задачі з математики.
111. Точно вести облік своїх грошових доходів і витрат.
112. Займатися в гуртку іноземної мови або відвідувати факультативні заняття.
113. Займатися в художньому гуртку.
114. Брати участь в оглядах художньої самодіяльності.
115. Брати участь у хорі або в одному з музичних гуртків.
116. Займатися у будь-якій спортивній секції.
117. Брати участь в біологічних олімпіадах, готувати виставки рослин або тварин.
118. Брати участь у географічній експедиції.
119. Брати участь в геологічній експедиції.
120. Спостерігати і доглядати за хворими.
121. Брати участь у виставках кулінарних і кондитерських робіт або відвідувати їх.
122. Брати участь у фізичних олімпіадах.
123. Брати участь в хімічних олімпіадах.
124. Розбиратися в технічних кресленнях і схемах, складати і креслити їх самому.
125. Розбиратися в складних радіосхемах.
126. Відвідувати з екскурсією промислові підприємства, знайомитися з новими типами верстатів, спостерігати за роботою на них.

127. Майструвати щось із дерева.
128. Брати посильну участь у будівельних роботах.
129. Брати посильну участь в обслуговуванні та ремонті автомобіля, мотоцикла тощо.
130. Керувати літаком.
131. Жити за жорстко встановленим режимом, строго виконувати розпорядок дня.
132. Займатися в історичному гуртку, виступати з повідомленнями на історичні теми.
133. Працювати з літературними джерелами, бібліографічними довідниками, вести щоденник вражень про прочитане.
134. Брати участь у диспутах і читацьких конференціях.
135. Готувати і проводити шкільні збори або класні заняття.
136. Брати шефство над важковиховуваними однолітками, обговорювати з кимось питання виховання дітей.
137. Допомогати в роботі міліції, бути членом гуртка «Юний друг міліції».
138. Постійно спілкуватися з різними людьми.
139. Брати участь в математичних олімпіадах.
140. Цікавитися вартістю товарів, намагатися зрозуміти питання ціноутворення, заробітної плати.
141. Розмовляти з товаришем чи знайомим на іноземній мові.
142. Брати участь у виставках образотворчого мистецтва.
143. Відвідувати театральний гурток.
144. Брати участь в музичних оглядах, конкурсах.
145. Брати участь у спортивних змаганнях.
146. Вирощувати в саду, на городі рослини, доглядати за тваринами.
147. Проізоувати топографічну зйомку місцевості.
148. Здійснювати тривалі і важкі походи, під час яких необхідно напружено працювати за заданою програмою.
149. Працювати в поліклініці, лікарні або аптеці.

150. Працювати фахівцем на підприємстві легкої або харчової промисловості (швачкою, кухарем, кондитером).
151. Вирішувати складні задачі з фізики.
152. Працювати на хімічному виробництві або в хімічній лабораторії.
153. Брати участь у виставках технічної творчості.
154. Працювати в галузі електроенергетики або радіоелектроніки.
155. Працювати на верстаті, виготовляючи різні металеві деталі.
156. Виконувати по кресленнях столярні роботи.
157. Працювати в будівельній бригаді.
158. Везти пасажирів або вантажі, дотримуючись правил дорожнього руху.
159. Працювати в штормову погоду на великій річці або у відкритому морі.
160. Працювати військовим фахівцем.
161. Ходити в походи по історичних місцях рідного краю.
162. Писати оповідання, складати вірші.
163. Писати замітки або нариси в газету.
164. Керувати бригадою під час трудового десанту.
165. Організовувати свята та ігри для дітей.
166. Працювати в юридичному закладі (в суді, прокуратурі, адвокатурі).
167. Надавати людям різні послуги (радити, допомагати вибирати що-небудь).
163. Виконувати роботу, постійно вимагає застосування математичних знань.
169. Працювати в області економіки, планування або фінансування.
170. Брати участь в олімпіадах, конкурсах, конференціях з іноземної мови.
171. Брати участь у виставках образотворчого мистецтва.
172. Грати на сцені або зніматися в кіно.
173. Працювати музикантом, музичним режисером або викладачем музики.
174. Працювати викладачем фізкультури або тренером.

**Бланк відповідей до опитувальника
професійної спрямованості інтересів**

Прізвище _____ Ім'я _____

По Батькові _____ Школа _____ Клас _____

1	30	59	88	117	146
2	31	60	89	118	147
3	32	61	90	119	148
4	33	62	91	120	149
5	34	63	92	121	150
6	35	64	93	122	151
7	36	65	94	123	152
8	37	66	95	124	153
9	38	67	96	125	154
10	39	68	97	126	155
11	40	69	98	127	156
12	41	70	99	128	157
13	42	71	100	129	158
14	43	72	101	130	159
15	44	73	102	131	160
16	45	74	103	132	161
17	46	75	104	133	162
18	47	76	105	134	163
19	48	77	106	135	164
20	49	78	107	136	165
21	50	79	108	137	166
22	51	80	109	138	167
23	52	81	110	139	168
24	53	82	111	140	169.
25	54	83	112	141.	170.
26	55	84	113	142	171.
27	56	85	114	143	172
28	57	86	115	144	173
29	58	87	116	145	174

Хочу отримати професію _____

Ключ до карти інтересів

1. Біологія
2. Географія.
3. Геологія.
4. Медицина
5. Легка і харчова промисловість.
6. Фізика.
7. Хімія
8. Техніка.
9. Радіоелектротехніка.
10. Металообробка
11. Деревообробка
12. Будівництво
13. Транспорт
14. Морська справа, авіація
15. Військові спеціальності
16. Історія
17. Література
18. Журналістика
19. Громадська діяльність
20. Педагогіка.
21. Право, юриспруденція.
22. Сфера обслуговування, торгівля.
23. Математика.
24. Економіка.
25. Іноземна мова.
26. Образотворче мистецтво.
27. Сценічне мистецтво.
28. Музика.
29. Фізкультура і спорт.